

Suočavanje sa strahom putem likovnog izražavanja

Deprato, Carla-Emilia

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:810019>

Rights / Prava: [Attribution-ShareAlike 4.0 International/Imenovanje-Dijeli pod istim uvjetima 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-21**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

CARLA-EMILIA DEPRATO

DIPLOMSKI RAD

**SUOČAVANJE SA STRAHOM PUTEM
LIKOVNOG IZRAŽAVANJA**

Zagreb, 3. rujna 2020.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
Zagreb**

DIPLOMSKI RAD

Ime i prezime pristupnika: CARLA-EMILIA DEPRATO

Tema diplomskog rada: SUOČAVANJE SA STRAHOM PUTEV LIKOVNOG
IZRAŽAVANJA

Mentor: ANTONIJA BALIĆ ŠIMRAK, prof.dr.art

Zagreb, 3. rujna 2020.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. EMOCIJE	2
2.1 Emocionalni razvoj.....	2
2.2 Regulacija emocija u djetinjstvu	4
2.3 Temperament.....	5
3. STRAH	7
3.1 Svrha straha.....	7
3.2 Obrasci ponašanja	9
3.3 Vrste strahova.....	10
3.4 Strahovi djece predškolske dobi.....	14
4. LIKOVNI JEZIK I LIKOVNI SIMBOLI DJECE PREDŠKOLSKE DOBI	16
4.1 Linije, krugovi i kvadrati.....	16
4.2 Čovjek, životinje i biljke	17
4.3 Stvari i okolina.....	21
4.4 Boja u dječjem crtežu	23
5. CRTEŽ KAO POTPORA DJEČJEM RAZVOJU	25
5.2 Crtež kao projektivno – dijagnostičko sredstvo.....	25
5.3 Crtež kao komunikacijsko sredstvo	26
5.3 Crtež kao terapijsko sredstvo	27
6. FAZE RAZVOJA U LIKOVNOM IZRAŽAVANJU U PREDŠKOLSKOJ DOBI	29
6.1 Faza šaranja - od 1 godine i 5 mjeseci do 3 godine i 5 mjeseci.....	29
6.2 Faza sheme - od 3 godine i 6 mjeseci do 5 godina	29
6.3 Faza razvijene sheme - od 5 do 8 godina.....	30
6.4 Faza oblika i pojava – od 8 do 10 godina.....	30
7. ART TERAPIJA – LIKOVNA TERAPIJA	31
7.1 Povijest art terapije.....	32
7.2 Pristup slici u art terapiji.....	33
7.3 Modeli za razumijevanje art terapije	34
7.3.1 Model kontinuirane ekspresije	34
7.3.2 Model predstavljanja.....	34

7.3.3 Model kreativne osi.....	35
7.4 Psihodijagnostičke mogućnosti dječjeg crteža	35
8. EMPIRIJSKI DIO	38
8.1 Metodologija rada.....	38
8.2. Ciljevi istraživanja.....	38
8.3 Hipoteze.....	39
8.4 Uzorak.....	39
9. LIKOVNI ZADATAK.....	40
10. PRIKAZ DOBIVENIH REZULTATA	41
10.1 Prikaz rezultata prema kategoriji strahova djece u dobi od 4 do 7 godina.....	41
11. OSVRT NA LIKOVNE RADOVE PREMA KATEGORIJAMA	44
11.1 Strahovi povezani sa životinjama	44
11.2. Strah od imaginarnih bića	47
11.3 Strah od mraka i strah od snova	50
11.4. Strah od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda.....	52
12. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	55
13. ZAKLJUČAK.....	56
14. LITERATURA	57

Sažetak

Strah je neminovno dio našeg bića i prati nas cijeli život. Ponekad je emocije kao što je strah teško verbalno objasniti i iskazati. Likovno izražavanje je osobito kod djece predškolske dobi od velikog značaja jer se djeca upravo putem likovnog procesa izražavaju i komuniciraju likovnim jezikom i simbolima čime nam približavaju svoje misli, ideje i osjećaje.

Ovaj se rad sastoji od dva dijela – teorijskog i empirijskog. U teorijskom dijelu prikazan su dosadašnja istraživanja i spoznaje povezane uz emocionalni razvoj i uz emocije straha. Predstavljene su faze razvoja dječjeg likovnog izražavanja te su pobliže opisani likovni simboli i likovni jezik djece predškolske dobi. Nadalje, opisuje se art terapija kao sredstvo koje predškolskom djetetu pruža mogućnost da se likovno izrazi, upozna sebe i svoje emocije. Budući da je upravo crtež mjerni instrument ovog rada, navode se njegove funkcije u dječjem razvoju.

Svrha empirijskog dijela rada je ispitati strahove djece predškolske dobi te djeci omogućiti da uz pomoć svojih likovnih izraza suoče sa svojim strahovima. U istraživanju je sudjelovalo 34 djece u dobi od 4 do 7 godina. Ovim radom istražene su najčešće kategorije strahova, najčešće korištene boje kao način ekspresije emocije straha te razlike u strahovima djece predškolske dobi u odnosu na spol i dob djece. Prikupljeni crteži svrstani su u 4 kategorije prema karakteristikama, odnosno simbolima.

Ključne riječi: emocije, strah, likovni jezik, likovno izražavanje, crtež, art terapija

Summary

Fear is an inevitable part of our being and has been following us all through our lives. Sometimes emotions like fear are hard to explain verbally and to express. Artistic expression is particularly important for preschool children because it's precisely through the art process that children express themselves and communicate through the art language and symbols that bring their thoughts, ideas and fears closer to us.

This paper consists of two parts – theoretical and empirical. The theoretical part shows previous researches and knowledges associated with emotional development and with the emotions of fears. The stages of children's art expression were presented and the visual symbols, artistic language of preschool children were described in more detail. Furthermore, art therapy is described as a means that gives preschool children the opportunity to express themselves, to get to know themselves and their emotions more. Since drawing is precisely the measurement instrument of this paperwork, presented are its functions in children's development.

The purpose of the empirical part of the paper is to examine the fears of preschool children and to enable children to face their fears through their artistic expressions. 34 children aged 4 to 7 years took the part in the survey this paperwork explores the most frequent categories of fears, the most commonly used colors as a way of expressing the emotions of fear and the difference in the fears of preschool children in relation to gender and age. The drawings collected are divided into 4 categories according to characteristics or symbols.

Keywords: emotions, fear, artistic language, artistic expression, drawing, art therapy

1. UVOD

U svijetu naših osjećaja strah zauzima značajno mjesto, posebice u razdoblju djetinjstva gdje se dijete skoro pa svakodnevno susreće s novim iskustvima, situacijama i izazovima. Najveći broj istraživanja pokazuje kako postoje dva temeljna izvora straha: prirodni i naučeni strahovi. Prirodni strah počinje rođenjem i predstavlja urođenu ljudsku osobinu. Naučeni strahovi su strahovi koje je pojedinac stekao kroz svoj život. S druge strane, strah se može klasificirati prema oblicima: strahovi utemeljeni na pravim i konkretnim uzrocima, odnosno, onda kad se naš život ugrožen i strahovi koji su utemeljeni na nerealnim vjerovanjima pojedinca. (Talu, 2019.)

Likovno izražavanje kod djece predškolske dobi od velikog je značaja jer se djeca upravo putem likovnog procesa izražavaju i komuniciraju likovnim jezikom i simbolima čime nam približavaju svoje osjećaje. U toj dobi ona često ne prikazuju predmete i osobe onakvima kakvi oni zaista jesu već prikazuju ono što je njima važno, a određene detalje koje smatraju nepotrebnima izostavljaju. Upravo zbog toga što nam kroz svoj rad prezentiraju onako kako stvari, situacije i osobe oni zamišljaju pružaju nam konkretan uvid u svoje unutarne stanje, želje i osjećaje. Likovno izražavanje je oblik izražavanja u kojem dijete reagira i izražava se slobodno, spontano i neograničeno.

Smatram da je jedno od važnijih načina suočavanja sa strahom upravo kroz likovno izražavanje koje omogućuje djeci istovremeno i užitek i način komunikacije. Često se i odrasli pojedinci susreću s nemogućnošću izražavanja, pa čak i definiranja svojih osjećaja. Upravo likovni izraz nam omogućuje da prodiremo u dubinu našeg bića, iskažemo emocije, ideje i probleme na svojevrsan autentičan način.

2. EMOCIJE

Riječ *emocija* dolazi od latinske riječi *emovere* koja znači *pokrenuti*. Najbliži pojmovi u hrvatskome jeziku za emocije jesu osjećaji, čuvstva. Najjednostavnija i najčešće korištena definicija osjećaja govori kako su osjećaji stanje uzbuđenosti nastalo kao reakcija na neki vanjski podražaj. Povezano s unutarnjom uzbuđenosti javljaju se tjelesne promjene i pokreću određena ponašanja. Kako su osjećaji neodvojivi od tjelesne senzacije, prema vani se oni izražavaju kroz mišićnu aktivnost. Ponašanja i tjelesne promjene nazivaju se emocionalnim reakcijama ili izražavanjem. Emocionalne reakcije kod beba i male djece su naslijeđeni spontani mehanizmi reagiranja koji su pohranjeni u najstarijim dijelovima mozga. Emocionalne reakcije povezane su s funkcijom preživljavanja iz razloga što pomažu nemoćnom djetetu da okolina prepozna njegove potrebe. Nadalje, emocionalne reakcije pomažu djetetovom prilagođavanju u sve složenijim odnosima u njegovoj okolini. Osim izražavanja emocija, dijete vrlo rano pokazuje međuovisnost svojeg izražavanja i emocionalnih odgovora svoje okoline te to čini osnovu za razvoj razumijevanja i odabira emocionalnog izražavanja i ponašanja. (Rezić, 2006)

Nikolić (1985.) osjećaje definira kao dokaz psihološkog doživljavanja koje ukazuje na naše odnose s okolinom. Da bismo razumjeli nečije osjećaje moramo situaciju u kojoj se osjećaji javljaju sagledati u cijelosti, kao i osobine nagona u određenoj situaciji. Shodno tome, Nikolić osjećaje opisuje kao rezultat veza i odnosa pojedinca prema roditeljima, braći i sestrama u razdoblju djetinjstva u procesu stvaranja veza s odraslim ličnostima.

2.1 Emocionalni razvoj

Prema grupi autora (Haviland-Jones; LaFreniere; Oatley i Jenkins) emocionalni razvoj možemo promatrati kroz tri skupine: usvajanje emocija, diferenciranje i transformacija emocija.

Usvajanje emocija odnosi se na izražavanje i percepciju emocija. Ova faza uključuje refleksne reakcije, karakteristike temperamenta te usvajanje određenih emocionalnih obilježja. Djeca uče prepoznavati emocije uz sposobnost emocionalnog reagiranja koje ovisi o genetskim predispozicijama i karakteristikama temperamenta. Faza usvajanja emocija uglavnom se odvija u ranom djetinjstvu gdje djeca u interakciji s okolinom pokazuju svoje osjećaje te uče prepoznavati i kontrolirati emocije. Osnovne emocije sreće, iznenađenja, ljutnje, straha i tuge mogu se

prepoznati vrlo rano u djetinjstvu. Prema Ekmanu (1992) Brajša-Žganec (2003) navodi kriterije koje emocija mora zadovoljiti da bi ušla u skupinu primarnih emocija-mora zadovoljiti kriterije koji se odnose na univerzalnu ekspresiju i jasan početak, usporednu ekspresiju kod životinja te emocionalno specifičnu fiziologiju, kao i univerzalni prethodni događaj, kratko trajanje, automatski mehanizam procjene i nepozvano javljanje. Nadalje, primarne emocije imaju specifične karakteristike vezane uz korijene primarnog evolucijskog nasljeđa, javljaju se često automatski u ranom djetinjstvu kroz interakciju s okolinom te imaju univerzalnu facijalnu ekspresiju. Do sad je dokazano kako su pozitivne emocije (sreća i iznenađenje) povezane s lijevom hemisferom kore velikog mozga, a negativne (tuga, ljutnja, strah i gađenje) s desnom (Oatley i Jankins, 2000). Područja mozga najvažnija za emocionalni razvoj i regulaciju emocija jesu limbički sustav i čeonu režnjevi kore velikog mozga (Oatley i Jenkins, 2000).

Faza diferenciranja emocija odnose se na povezivanje i odvajanje izraza i osjećaja prema ili od određenog konteksta ili ponašanja. Ova faza uključuje strategije koje su usklađene s društvenim očekivanjima, a omogućuje pretjerano naglašavanje, umanjivanje i prikrivanje nekih emocija. Djeca u ranom djetinjstvu oponašaju roditelje te stvaraju obiteljske obrasce ponašanja, drugim riječima, u interakciji s roditeljima, djeca diferenciraju i modificiraju svoje izražavanje emocija. U drugoj polovici druge godine života djeca postaju svjesna svog emocionalnog ponašanja vezanog uz primarne emocije te uče složenije emocionalne procese koji su preduvjet za razvoj, na primjer, zavisti i empatije. Između druge i treće godine djeca u skladu sa stečenim i naučenim standardima i normama ponašanja razvijaju složene emocije ponosa, krivnje, srama, zbunjenosti i prkosa (Lewis, 1993.)

Denham (1997. prema Brajša-Žganec, 2003.) navodi kako u predškolskoj dobi raste dječja prilagodba na identifikaciju emocionalnih izražaja i situacija iz okoline koje se mogu jasno verbalizirati na temelju njihovih vlastitih emocija i emocija drugih. Stoga jest glavno obilježje emocionalnog razvoja u dječjoj dobi prepoznavanje emocija putem socijalnih kognicija. Pokazatelj dobrog emocionalnog stanja djeteta su dječja sposobnost kontroliranja širokog dijapazona emocionalnih doživljaja i prikladnih reakcija u tim emocionalnim situacijama. Djeca koja su ovladala svojim emocionalnim doživljajima smatraju se emocionalno kompetentnim, a emocionalna kompetencija uključuje dječju sposobnost prikrivanja emocija kao i vidljiva ponašanja koja otkrivaju doživljena emocionalna iskustva. Djeca vrlo rano nauče identificirati emocije, ali im je potrebno određeno vrijeme da integriraju informacije iz različitih izvora, da

nauče potiskivati nepoželjne emocionalne reakcije i iskaze te da nauče diferencirati svoje osjećaje da bi udovoljili očekivanjima okoline. U literaturi se često navodi eksperiment Cohna i Tronicka (1983; prema LaFreniere, 2000 i Oatley i Jeniks, 2000) u kojem se utvrdilo da se reakcije dojenčeta znatno razlikuju ovisno od situacija depresivnih i normalnih uvjeta i sukladne su emocionalnim izražajima i reakcijama njihovih majki. Djeca u dobi do između tri i četiri godine imaju problema s razumijevanjem mješovitih emocija kao što su tuga i sreća, no već sa napunjenih četiri godine uspješno ih uspijevaju identificirati, a s pet godina počinju usvajati njihovo značenje u određenoj situaciji (Oatley i Janikins, 2000).

Transformacija emocija jest najsloženija i najmanje istražena faza u kojoj dolazi do povezanosti emocionalnog iskustva i verbalizacije emocija, do miješanja emocija i njihovih transformacija. Reorganizacija, odnosno transformacija emocija uključuje dva procesa. Prvi proces odnosi se na način na koji emocionalno stanje transformira procese razmišljanja, učenja ili pripreme za reakciju u tom stanju, dok se drugi proces odnosi na to kako se emocionalni proces mijenja stečenim znanjem i iskustvom tako da se kontekst i značenje emocija javljaju kao konstrukcija svakog pojedinca. Pritom emocija može ostati jednostavna, ali se može transformirati u cjelokupni sustav mišljenja i reakcija. Na primjer, tuga se može pomiješati s krivnjom i strahom, što može dovesti do potištenosti djeteta, a može voditi i u depresiju.

2.2 Regulacija emocija u djetinjstvu

Regulacija emocija obuhvaća prikrivene, jasno izražene strategije promjena u intenzitetu i trajanju emocionalnog iskustva i izražavanja emocija. Iz interakcija s članovima obitelji ili skrbnicima i iz dječjeg prirođenog temperamenta razvija se sposobnost regulacije emocija. Već u prvom mjesecu nakon rođenja dijete postiže stabilnost u funkcioniranju, a kad se stabilnost naruši dijete upućuje signale okolini tražeći reakciju. Roditelji tješeću dijete reguliranjem njegove emocije. U dobi od godine dane organizacija dječjeg afektivnog, kognitivnog i bihevioralnog sustava osiguravaju da dijete i primarni skrbnik (najčešće majka) reguliraju njegove emocije. Nešto kasnije dijete razvija proces samoregulacije, opažanje događaja, pronalaženje različitih načina njihove interpretacije daju mu sigurnost, odnosno, umiruju dijete. Dijete u interakciji s okolinom nauči modificirati svoje emocije, nositi se s frustracijom, prepoznati opasnost te prevladati strah i tjeskobu s ciljem postizanja uspješnog interpersonalnog funkcioniranja. Kontrola dječjeg ponašanja doprinose

sposobnost korištenja govora, samostalno kretanje i razvojne promjene u dječjoj neurofiziologiji. Procesi koji upravljaju dječjim reakcijama zasnivaju se na stečenim znanjima, iskustvu, prijašnjim ponašanjima i biološkim činjenicama. (prema Brenner i Salovey, 1997; Rothbart, 1989; Brajša-Žganec, 2003)

Aspekti regulacije emocija predmet su o kojem se raspravlja s različitih stajališta. Autori koji istražuju dimenzije temperamenta, pod regulacijom emocija smatraju procese povezane s fokusom pažnje, promjenom fokusa pažnje te inhibitornom kontrolom. Pod regulacijom emocija može se smatrati i prevladavanje negativnih emocija u stresnim situacijama.

2.3 Temperament

Temperament je sklop bihevioralnih karakteristika koje tvore način na koji osoba izražava emocije i raspoloženje. Temperament se opisuje kao spontan i nesvjestan, čime se ukazuje da se radi o dijelu ličnosti koji nije pod utjecajem slobodne volje. Danas prevladava mišljenje kako je temperament u najvećoj mjeri određen rođenjem, ali ga je moguće modificirati učenjem. On opisuje djetetov stil ponašanja, ne odražavajući toliko što dijete čini, već kako to čini (Vasta, Haith i Miller, 1997.).

Proučavanje karakteristika dječjeg temperamenta započelo je longitudinalnim istraživanjem pod nazivom *New York Longitudinal Study* koje su 1956. godine pokrenuli Alexander Thomas i Stella Chess. Cilj istraživanja bio je utvrditi individualne razlike kod male djece koje mogu utjecati na cjelokupnu psihološku prilagodbu te dječju psihopatologiju. Utvrdili su da postojanje devet dimenzija temperamenta: aktivnost, ritmičnost, pristupanje/povlačenje, prilagodljivost, intenzitet, prag osjetljivosti, raspoloženje, distraktibilnost, opseg pažnje i ustrajnost. Rezultati istraživanja upućivali su na postojanje tri sklopa osobina koje su nazvali lakim, teškim i suzdržanim stilom ranog ponašanja djeteta. (Sindik, Basta-Frljić, 2008.)

Nadalje, Plomin i Buss pod osobinama temperamenta podrazumijevaju one osobine ličnosti koje su naslijeđene i rano se javljaju, a prema njima to su emocionalnost, aktivnost i socijabilnost. (Buss, 1989. prema Brajša-Žganec, 2003.) Plominov model biološki je usmjeren i smatra temperament naslijeđenom crtom ličnosti koja je rano vidljiva. U ovom modelu emocionalnost se odnosi na to koliko brzo dijete postaje uzbuđeno i počinje negativno reagirati na podražaje iz okoline. (Sindik, Basta-Frljić, 2008)

Jednu od danas vodećih teorija temperamenta predložili su osamdesetih godina Mary Rothbart i Douglas Derryberry. Prema njima, temperament čine biološki utemeljene individualne razlike u emocionalnoj, motoričkoj i s pažnjom povezanom reaktivnosti živčanog sustava i samoregulaciji te reaktivnosti. Reaktivnost koja prema ovoj teoriji uključuje i pozitivna uzbuđenja, kontrola te reaktivnost, urođeni su i već u prvim danima života utječu na djetetovu interakciju s okolinom. (Rothbart, 1989. prema Brajša-Žganec, 2003.)

3. STRAH

Strahovi su nedvojbeno dio našeg života. Oni nas prate kroz faze odrastanja i stadije života te se mijenjaju sukladno okolnostima i situacijama s kojima se suočavamo. Milivojević (2010) strahove definira kao grupu osjećaja za koje je karakteristično da ih subjekt osjeća kada procjenjuje da je ugrožena neka njegova vrijednost. Odnosno, subjekt osjeća strah kada procjenjuje da se ne može suprotstaviti ugrožavajućoj situaciji ili objektu, ali procjenjuje da bi se mogao skloniti iz takve situacije. Skupno ime za strahove o budućnosti jest strepnja unutar koje razlikujemo zabrinutost, anksioznost i tremu. Nikolić (1985) navodi kako dijete već od 4 do 5 mjeseci starosti može pokazivati manifestacije straha u obliku naglih i nedefiniranih globalnih reakcija koje proizlaze iz dubine djetetove osobnosti. Strah djece te dobi može se prepoznati po naglim tjelesnim pokretima kao što su promjena položaja ili gubitak oslonca izazvanim snažnim vanjskim podražajima osjetila (zvuk ili svjetlost).

Strah može biti različitog intenziteta i trajanja. Strah manjeg intenziteta naziva se oprez, a osoba će naj snažniji strah osjetiti kada ocijeni da će biti uništena njezina najveća vrijednost. Strah se može javiti i kao kroničan osjećaj, odnosno raspoloženje, koje se odražava stalnom vanjskom ugrožavajućom situacijom ili stalnom zaokupljenošću predodžbama o ugroženosti subjekta.

Kod osjećaja straha subjekt će procijeniti:

- Da njega ili neku njegovu vrijednost ugrožava objekt ili situacija;
- Da se objektivno ne može suprotstaviti sili koja ga ugrožava;
- Da može pobjeći.

Ovakva trostruka procjena naziva se kognitivna trijada straha te upravo treća procjena čini razliku između osjećaja straha te panike i užasa. (Milivojević, 2010.)

3.1 Svrha straha

Strah neminovno pripada našem životu jer u evolucijskom smislu predstavlja unutarnji signal koji pomaže preživljavanju i samozaštiti pojedinca i zaštititi njegovih vrijednosti. Strah je koristan osjećaj onda kad omogućava brzu i automatsku procjenu ugrožavajuće situacije, trenutnu mobilizaciju organizma i spremnost za adaptivno ponašanje. Osjećaj straha povezan je s

instinktom samoodržavanja i preživljavanja što se odražava u ljudskoj potrebi za angažiranjem u ponašanjima koji će donijeti sigurnost i zaštićenost.

Kako je strah manifestacija volje za životom i preživljavanjem, on prati svaku vrstu poremećaja, bilo da se radi o tjelesnim ili mentalnim poremećajima. Zbog toga je strah neizostavan u svim psihijatrijskim poremećajima kao jedan od simptoma.

Da bi strah bio adekvatan, mora ispuniti sljedeće uvjete:

- Da je strah racionalan, odnosno da ugrožavanje zaista postoji, da je moćnije od subjekta i da je udaljavanje od takve situacije adaptivno ponašanje.
- Da je intenzitet straha u razumljivom razmjeru sa stupnjem ugroženosti
- Da se strah izražava na socijalno prihvatljiv način
- Da je ponašanje koje proizlazi iz osjećaja straha adaptivno, da obavlja zaštitnu funkciju.
- Očitovanje straha - Simpatički i parasimpatički strah

Reakcija straha pokreće brze procese koji obuhvaćaju mnoge tjelesne sustave – motorički, autonomni živčani sustav, hormonski sustav, itd. Posebno je važno uvidjeti razliku između dominantne aktivacije jednog od dva dijela autonomnog živčanog sustava: simpatičkog i parasimpatičkog. Simpatički sustav priprema organizam za borbu ili bijeg povećanjem mišićnog tonusa, podizanjem krvnog tlaka, ubrzavanjem rada srca, preraspodjelom krvi u organizmom i slično. Djelovanje parasimpatičkog sustava suprotno je: mišićni tonus se smanjuje, snižava se krvni tlak te se usporava rad srca, aktivira peristaltiku crijeva, izaziva pražnjenje mokraćnog mjehura i slično. Upravo time parasimpatički sustav pridonosi reakcijama kočenja, paralize ili onesvješćivanja. Hoće li određena vrsta straha sadržavati simpatičku ili parasimpatičku aktivaciju, ovisi o tome kako subjekt primarno kognitivno obrađuje situaciju. Procijeni li subjekt da postoji mogućnost bijega, automatski izabir bijeg te se aktivira simpatički sustav koji pospješuje reakciju bijega. S druge strane, kada subjekt procjenjuje da nema izlaza automatski bira pasivnost te se zbog toga aktivira parasimpatikus koji doprinosi reakciji kočenja.

3.2 Obrasci ponašanja

Uobičajena predodžba o strahu čvrsto povezuje osjećaj straha s ponašanjem bježanja ili povlačenja od ugrožavajućeg objekta ili situacije, odnosno s naknadnim izbjegavanjem takvog objekta. Važno je istaknuti da je to samo način ponašanja povezan sa strahom, ali nije instinktivan.

Strah se izražava na kompleksne načine kada je osoba podijeljena, drugim riječima rečeno, kada se boji samo jedan dio nje. U situaciji u kojoj sebe procjenjuje slabijom, osoba istodobno reagira i strahom i bijesom (ili strahom i mržnjom), što rezultira ponašanjem *mješavine agresivnosti* (ili *destruktivnosti*) i *signala straha*. Agresivnost koja proizlazi iz tako nastalog osjećaja straha pretjerano je intenzivna iz razloga što subjekt sebe procjenjuje kao nedovoljno moćnim, a objekt vrlo moćni pa reagira najvećim stupnjem agresije ili destrukcije ne bi li se uspio zaštititi. Drugi tip kompleksnog izražavanja straha jest kontrafobično ponašanje. Takvo ponašanje aktivno je traženje ugrožavajućih objekata ili situacija motivirano namjerom da se strah savlada ili „pobijedi“.

Također, strah možemo shvatiti i kao poruku koju jedno biće upućuje drugome. Kada između dva bića postoji odnos simpatije, strah ima funkciju poziva u pomoć, osoba koja se boji traži zaštitu. Najbolji primjer za to jest situacija između roditelja i djeteta – kada dijete pokaže strah, roditelji reagiraju zaštitnički. No, ako roditelji pretjerano štite dijete, odnosno, štite li ga od nerealnog izbora opasnosti, oni samo potkrepljuju njegovo iskrivljeno shvaćanje stvarnosti. Zato takvu djecu treba zaštititi, ali prije svega razuvjeriti. Ukoliko između dviju osoba postoji apatija, tada je subjektovo pokazivanje straha u funkciji smanjenja objektive agresivnosti. U tom slučaju, izražavanje straha je poruka koja glasi „Priznajem da sam slabiji od tebe.“. tu funkciju straha prepoznamo kod životinja istih vrsta gdje kad jedan životinja pokaže znakove straha, druga prestaje napadati ili napad postaje simboličan. Isto pravilo vrijedi i za međuljudske sukobe. No, u nekim slučajevima takav način reagiranja može osobu koja mrzi potaknuti da pojača destruktivno ponašanje.

3.3 Vrste strahova

Autor Milivojević (2010) navodi razlike između racionalnog i iracionalnog straha, strahove u odnosu na objekt (vanjski, unutarnji i granični izvor straha), maskirani strah i socijalni strah (strah od odbacivanja, strah od kazne i strah od zlobnih ljudi).

Racionalan i iracionalan strah

S obzirom na to da je subjektova procjena uvijek subjektivna, on se može uplašiti i u situacijama u kojima nema objektivnoga razloga za strah. Odnosno, strah čija logika nije razumljiva ni samom subjektu ni ljudima koji ga okružuju, nazivamo iracionalan strah. U situacijama kada postoji ugrožavajući objekt ili situacija i kada subjekt zaista nije u stanju suprotstaviti se, tada za strah kažemo da je racionalan.

Osim opće podjele prema obliku straha, autor klasificira strahove u odnosu na objekt. Prijeteći objekt ili situacija mogu se nalaziti u vanjskome svijetu, izvan granica ličnosti i organizma, ali i unutar te granice. Uočivši tu razliku Sheehan (Sheehan i suradnici, 1980.) napravio je razliku između egzogenog i endogenog straha. Egzogeni strah se javlja kao reakcija na neku vanjsku prijetnju, dok endogeni na unutarnju, primjerice, poremećaje funkcije srca. Sheehanova podjela dobra je početna smjernica, ali je u psihoterapijskom radu potrebna suptilnija klasifikacija s obzirom na izvor straha koji može biti u vanjskome prostoru, unutarnjem prostoru ili graničnoj površini.

Nadalje, vanjski izvor straha izazivaju neke vanjske situacije, predmeti, životinje ili ljudi. Vanjski objekti mogu biti objektivno opasni za subjekt pa je strah adekvatna reakcija, ili subjekt može samo umisliti njegovu opasnost pa u tom slučaju govorimo o fobijama i paranojnim strahovima. Subjekt se, zapravo, ne boji objekta već akcije ili radnje tog objekta koje bi ga mogle ugroziti. Kada govorimo o unutarnjem izvoru straha, govorimo o tome da se neka osoba boji poremećaja u svom tijelu ili psihi koji bi mogao prouzročiti teške posljedice. Taj strah može biti racionalan ukoliko zaista postoji unutarnji poremećaj, ali je najčešće neutemeljen. Tu se ne misli samo na tjelesne nego i na psihičke poremećaje. Osoba koja kod sebe opaža znakove nekog mentalnog ili emocionalnog poremećaja može reagirati strahom koji je reakcija zdravih dijelova njezine ličnosti. Možemo razlikovati dvije vrste neutemeljenog straha koji ima unutarnji izvor, a to je hipohondrijski strah i opsesivni strah. Kod hipohondrijskog straha subjekt umišlja da nešto nije u redu s njegovim organima te pogrešno tumači neke normalne tjelesne pojave. Kod opsesivnog

straha objekt osjeća da je on taj koji je opasan. Dok se subjekt kod hipohondrijskog straha boji za sebe, kod opsesivnog straha objekt se boji samog sebe. Samostrah je zasnovan na subjektivnog fantaziji da u njemu postoji neka sila koja bi mogla ugroziti nekog drugog. Bez obzira bio sadržaj opsesivnog straha destruktivan, seksualan, psihotičan ili slično, on se uvijek sastoji od straha od gubitka kontrole, odnosno od straha od ludila. Postoji određeni objekti koji se nalaze i u vanjskome i unutarnjem svijetu, poput mikroorganizama i čestica prašine. Kada se osoba ne može zaštititi izbjegavajući sveprisutne mikrobe, prisiljena je štititi se akcijama druge vrste. Tako osobe koje se boje infekcije poduzimaju radnje čiji je cilj uklanjanje mikroorganizama i nečistoće iz okoline i tijela - ovdje se radi o graničnom izvoru straha.

Socijalni strahovi

Svaki razvoj u životu praćen je strahom koji je prisutan u svim prijelazima prema novim mogućnostima razvoja. Obično taj strah nestaje kada pojedinac dosegne taj novi stupanj razvoja. Upravo zbog tog razloga, sposobnost prerade straha smatra se jednim od kriterija zrelosti. (Ennulat, 2010). U socijalne strahove ubrajamo separacijski strah, strah od odbacivanja, strah od kazne i strah od zlobnih ljudi.

Strah od odvajanja javlja se kod osoba koje procjenjuju da bi ih mogla napustiti osoba bez koje ne bi mogli samostalno funkcionirati. Separacijski je strah infantilni osjećaj jer je dijete zaista ovisno o odrasloj osobi koja skrbi o njemu. Separacijski strah kod djeteta racionalna je reakcija jer kada bi dijete bilo napušteno ne bi moglo samostalno preživjeti. Svrha separacijskog straha, u ovom slučaju, jest osiguravanje vezanosti djeteta i roditelja, jer on sprečava dijete da se previše udalji. Separacijski strah kod djece obično nije reakcija na stvarno napuštanje, nego na prijetnju napuštanja ili na fantazam napuštanja. Stvarne situacije u kojima djeca manifestiraju separacijski strah jest odlazak na spavanje – anaklitički strah. Nadalje, strah od odvajanja posebno je izražen u situacijama u kojima se dijete treba odvojiti od roditelja (odlazak u vrtić ili školu) koja se naziva školska fobija. Osnovna i nezanemariva razlika između odrasle osobe i djece jest ta da je odrasla osoba sposobna samostalno se brinuti o sebi. Zbog toga se kod psihički zdravih autonomnih ličnosti separacijski strah ne javlja. A ukoliko se javi, radi se o infantilnom stavu o sebi i o drugome ili o regresivnoj reakciji separacijski strah adekvatan je samo kod onih odraslih osoba koje iz nekog objektivnost razloga ne mogu brinuti o sebi (invalidi, bolesnici i nemoćni)

Odrasla osoba s iracionalnim separacijskim strahom održava simbiotski odnos sa svojim roditeljima, a ukoliko se odvaja od roditelja, pokušava simbiozu ostvariti s nekom moćnom figurom koja će brinuti o njoj i prihvatiti odgovornost za nju. Separacijski strah izaziva svaka životna situacija koja slična odvajanje ili napuštanje te zbog toga može pridonijeti osjećajima kao što su ljubomora i tuga

Strah od odbacivanja razlikuje se od straha od odvajanja jer u slučaju straha od odbacivanja, dijete strahuje da će ga roditelji namjerno ostaviti. Dok se dječji strahovi od odvajanja i odbacivanja prvobitno vezuju uz roditelje, kasnije se strah od odvajanja može zadržati u vezama s emocionalno bliskim osobama, a strah od odbacivanja u odnosima s distanciranim predstavnicima društva (nepoznate osobe, osobe koje nisu bliske). Dijete pokazuje želju da se sviđa ljudima koji ga okružuju, a strah od odbacivanja javlja se kad postaje svjesno mogućnosti da se ta želja ne ostvari. Kasnije se strah od odbacivanja diferencira u osjećaj stida ili srama. Strah od odbacivanja se uglavnom svodi na strah od samoga sebe. Osoba vjeruje da bi mogla učiniti nešto neadekvatno, na što će drugi reagirati porugom i odbacivanjem. U takvim situacijama, osoba izbjegava situaciju je se boji da bi sama sebi mogla nanijeti štetu.

Strah od zlobnih ljudi

Kada se osoba boji drugih, ona se boji akcija koje bi ti ljudi mogli poduzeti protiv nje. To može biti strah da bi drugi mogli postati fizički nasilni, da bi je mogli uvrijediti, urotiti se protiv nje i slično. Kada je strah utemeljen na realnoj procijeni druge osobe, tada je adekvatan i koristan jer motivira pojedinca da se zaštiti od takve mogućnosti. Kada je strah umišljen, kada osoba fantazira da su drugi ljudi zli i da joj spremaju neku podvalu riječ je o paranojnom stanju i paranojnoj sumnji. Paranojni strah javlja se kod osoba koje su općenito sumnjičave prema drugima jer polaze od pretpostavke da su svi ljudi pokvareni, ali može biti usmjeren i prema određenoj grupaciji ljudi, na primjer, prema osobama suprotnog spola.

Traumatski i simbolički strah

Ako je subjekt imao traumatsko iskustvo s nekim objektom, prirodno je da će iz toga nešto naučiti i da će, suočen sa sličnim objektom, očekivati da se trauma ponovi. Tu vrstu straha koji je posljedica traumatskog iskustva nazivamo traumatski strah.

Maskirani strah

Kada subjekt nije svjestan straha, treme ili anksioznosti nego samo nekih tjelesnih reprezentacija tih osjećaja, tada te osjete ili motoričke reakcije nazivamo ekvivalentima straha. Dakle, riječ je o maskiranom ili somatiziranom strahu jer je javlja samo njegova somatska komponenta koja nije praćena odgovarajućim mentalnim sadržajima u svjesnom.

Ekvivalenti straha mogu se podijeliti na simpatičke i parasimpatičke. Izolirane tjelesne manifestacije straha mogu se javiti u gotovo svim organskim sustavima (Fish, 1964):

Simpatički ekvivalenti straha

- Lupanje srca
- Veoma ubrzan rad srca
- „suhoća“ u ustima
- Osjećaj „gladi“ ili „rupa u trbuhu“
- Gubitak apetita
- Glavobolja
- Kratak dah, teško disanje
- Naježena koža
- Znojenje dlanova, stopala i pazušne šupljine
- Nesanima, itd.

Parasimpatički ekvivalenti straha

- Često mokrenje
- Česte mekane stolice
- Mučnina i nagon na povraćanje;
- Opća malaksalost;
- Konfuzija;
- Osjećaj gubitka ravnoteže i slično.

Kada subjekt svoj strah doživljava kao tjelesni simptom a ne kao emociju, nije svjestan da je riječ zapravo o reakciji straha na neku životnu situaciju i sam simptom može postati uzročnikom novog straha. Na primjer, tahikardija za koju subjekt nije svjestan da se javlja kao reakcija na strah, na metarazini postaje razlog za subjektovo strahovanje da mu je „srce popustilo“ i da mu prijete

infarkt. Tada subjekt ima problem s dva straha: sa strahom povezanim s određenom životnom situacijom i sa strahom od infarkta. Tada se subjekt, umjesto životnom situacijom počinje baviti svojim tijelom. Opisani mehanizam jedan je od oblika konkretizacije koji subjektu pomaže da premosti mučnu i neodređenu apstraktnost koja nastaje zbog njegove nemogućnosti da definira vezu između svog osjećaja i problematične životne situacije. To su osnovni razlozi zbog kojih se različiti osjećaji straha somatiziraju kao tjelesni simptomi.

3.4 Strahovi djece predškolske dobi

Odrastanjem i procesom sazrijevanja djecu njihova radoznalost tjera u nepoznato i pomiču se granice njihovih aktivnosti. Radoznalost kao pokretač za put u nepoznato vrlo često može prerasti u prestrašeno povlačenje jer se dijete na tom putu suočava s nepoznatim stvarima i okolnostima koje sa sobom donose različite strahove.

Autor Ennulat (2010) pobliže opisuje strahove djece predškolske dobi te naglašava važnost mogućnosti da djeca sama iskuse strah primjeren njihovom stadiju zrelosti kako bi se znala nositi s njime. U ophođenju sa strahom prvi je važan korak prevladavanja straha prepoznavanje i prihvaćanje straha kao prirodnog fenomena.

Najkarakterističniji i svima najpoznatiji strah s kojim se suočavaju djece predškolske dobi jest strah od mraka. Strah od mraka može nastati zbog nemogućnosti da dijete percipira samo sebe i svoju okolinu na uobičajen način, no također se može pojaviti i zbog djetetovog doživljaja da se promjenom svjetla u tamu, odnosno dana u noći, mijenja i njihovo emocionalno stanje. Samom pojavom strahom od mraka, razvija se i strah od duhova, provalnika ili drugih sličnih strahota. Razlog tomu je što se kao odraz straha od mraka u dječjoj mašti stvaraju likovi koji ih još više zastrašuju. Zbog dječje mašte i straha od mraka, dijete može primjerice u tamnom kutu sobe zamisliti razne likove koji tamo čuče i predstavljaju opasnost za njega.

Rastom i razvojem djeteta sve više raste i njegova samostalnost kojim se dijete odvaja od majke. Strah od gubitka i razdvajanja pojačavaju se početkom vrtičke dobi jer se dijete u vrtiću osjeća napušteno od strane roditelja. Strah će biti podnošljiviji ukoliko dijete osjeća prisutnost majke i/ili oca tijekom tog procesa odrastanja (Ennuat, 2010). Strahom od gubitka bliske osobe, najčešće majke, prati i strah od nepoznatih osoba koji se pojavljuje u drugoj polovici prve godine. Zlotović (1989) ističe da dijete i u dobi od sedam mjeseci života može pokazati strah od nepoznatih osoba.

Iako strah od nepoznatih osoba ovisi o osobi, okolnostima, broju različitih nepoznatih osoba i stavu majke, možemo reći da je ovaj strah univerzalna te da se može opaziti u svim civilizacijama. Strah od nepoznatih ljudi predstavlja strah od odvajanja, no važno je napomenuti kako on prethodi samom straha od odvajanja. Strah od nepoznatih lica kasnije se razvija u stidljivost čije se djelovanje može očitovati i u toku cijelog života.

Sa strahom od razdvajanja, osobito kada je riječ o prilagodbi djeteta na novu okolinu poput vrtića, javlja se i strah od novoga u koji također možemo svrstati strah od nepoznatih ljudi. Novina je uvijek istodobno i privlačna i uznemiravajuća; kod mlađe djece intenzitet potrebe za ispitivanjem nove okoline ili novih predmeta može se usporediti sa intenzitetom straha koji oni prouzrokuju (Zlotović, 1989). Djeca se u vrtiću susreću s novim osobama, zvukovima, mirisima i stvarima koje u početku doživljavaju kao strane, no tijekom prvih tjedana priviknu se na njih te ih integriraju u svoju skalu poznatih.

U svom radu „Strahovi djece predškolske dobi“ Mikas, Pavlović i Rizvan (2015) navedene strahove s kojima se djeca predškolske dobi susreću prikazuju kroz klasifikaciju u odnosu na dob djece. Prema njihovoj klasifikaciji djeca u prvim mjesecima života strahuju od potpunog uništenja te iznenadnih i jakih signali koji se mogu javiti u obliku glasa, zvuka, svjetla, itd. U drugoj polovici prve godine prevladavaju strahovi od nepoznatih osoba i separacijski strahovi. S početkom druge godine života djeca počinju razvijati strah od životinja, osobito zmija, buba i pasa. Uz to, prisutan je i strah od vode i strah od manjka ljubavi i gubitka bliske osobe. U trećoj godini i dalje prevladava strah od životinja, no pojavljuju se i strah od mraka, strah od nepoznatih i ljudi starije životne dobi. U četvrtoj godini, na već stečene strahove nadovezuje se straha od imaginarnih bića (duhova, zmajeva, vještica i slično) koji se nastavlja sve do šeste godine djetetova života u kojoj strah postaje „realističniji“ te je povezan sa strahom od ne snalaženja u nepoznatom prostoru, smrti bliskih osoba i zlonamjernih ljudi. Djeca do sedme godine uglavnom većinskim dijelom prevladaju strah od imaginarnih bića i životinja te su više opterećena strahovima koji su vezani uz pitanja odgovornosti kao što su kašnjenje, strah od neznanja i neuspjeha i slično.

4. LIKOVNI JEZIK I LIKOVNI SIMBOLI DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Belamarić (1987) detaljno opisuje početak likovnog jezika kod djeteta. Dijete najprije mora ovladati osnovnim kretnjama kao što su hodanje, trčanje i pokreti tijelom. Odrastanjem i promatranjem odraslih počinju se zanimati i za određene radnje. Ukoliko dijete ima priliku promatrati kako odrasla osoba koristi papir i olovku, to će u njemu probuditi interes i zanimanje da učini isto. Dijete najprije samo pokreće olovku po papiru, bez određenog cilja, istražujući što tim predmetima može učiniti i kakve učinke korištenje tih predmeta ima. Koristi se znanjem koje je steklo promatranjem, odnosno koristi se imitacijom.

Bolje razumijevanje svijesti i doživljaja svijeta djeteta omogućuje nam likovni jezik. Dobrila Belamarić (1987) u knjizi „Dijete i oblik“ navodi kako je likovni jezik ili likovni izraz djece data i urođena sposobnost izražavanja. Odnosno, likovni jezik svojevrsni je način komunikacije i oblikovanja koji nastaje kroz spontanu interakciju djetetova unutrašnjeg svijeta s vanjskom okolinom.

4.1 Linije, krugovi i kvadrati

Linije predstavljaju prvi likovni znak kojim djeca počinju likovno izražavanje. Kružecim linijama djeca izražavaju kretanje prostorom, dok vibrirajućim linijama izražavaju unutrašnju životnost nečega, odnosno, ono što je vanjskom oku nevidljivo. Nizanjem kraćih linija i točaka dijete pokazuje da je uočilo neku pravilnost. Da bi dijete nacrtalo ravne linije mora te kretanje kontrolirati i usmjeriti u smjer u kojem će održavati ravnu liniju, što znači da mora zaustaviti svoju spontanost izražavanja. Vodoravne linije u dječjim crtežima označavaju širenje u prostoru, dok okomite linije izražavaju kretanje dubinu ili u vis. Takvo crtanje ukazuje da je dijete usvojilo element orijentacije u prostoru „da je usvojilo smjer prostora. Kao značenje kretanja dijete koristi kose linije, koje se kasnije javljaju kao simbol nesigurnosti i nestabilnosti, jer u prostoru ne stojimo koso bez oslonca (Belamarić, 1986).

Prvi oblik kojeg djeca crtaju jest krug. Dječji krugovi nisu savršenog oblika, mogu biti uglati i šiljasti, ali to ne mijenja njegov smisao za dijete. U fazi primarnih simbola krug postaje simbol za svaki pojedinačni oblik, za ljude, životinje ili za stvari. Dijete sebe doživljava kao pojedinačan i

izdvojeni oblik što odgovara pojavi da dijete o sebi govori u trećem licu. Geometrijski oblici poput kruga, kvadrata i trokuta, mogu predstavljati bilo koju stvar, živo biće ili cjelinu. Crtanjem kvadrata dijete pokazuje da se svjesno svog postojanja, svog identiteta, jer crtajući kvadrat osjeća se i uočava namjera jer pri crtanju pazi da linija bude ravna, da je zaustavi u pravom trenutku, da joj odredi novi smjer i tako dok ne spoji početak i kraj crte i ne dobije pravilan oblik.

4.2 Čovjek, životinje i biljke

Čovjek

Djeca u dobi od 2 do 4 godine, nakon shvaćanja čovjeka kao živog bića koje ima sposobnosti kretanja, djeca počinju više pažnje usmjeravati na drugu čovjekovu bitnu sposobnost, na sposobnost percepcije. Stoga, djeca na licu čovjeka počinju crtati malene krugove koji nalikuju na oči, ali oni zapravo predstavljaju općenito sposobnost ili funkciju percipiranja. Krug koji predstavlja oči u likovnom jeziku smatra se kanalom kroz koji unutarnje biće prima informacije o vanjskome. Upravo ta činjenica objašnjava zašto neka djeca u početku crtaju samo jedno oko, a ne dva. S druge strane, djeca koja od početka crtaju dva kruga koja predstavljaju oči, daju veću vrijednost sposobnosti gledanja i vida ili to čine zbog stalnog opažanja da živa bića imaju po dva oka. U svojim crtežima, djeca najčešće ne pokazuju interes za usta te ih izostavljaju u svojim crtežima. Kad se počinju pojavljivati, djeca ih crtaju kao male krugove slične očima. Nadalje, nos u svojim likovnim izrazima iskazuju kao L oblik, vertikalne crte ili manje kružice. Promatrajući čovjeka u stvarnom svijetu i uočavajući njegovu sposobnost kretanja djeca pažnju pri crtanju pridaju najpokretnijim dijelovima čovjeka. *Obično se najprije pojavljuju linije koje znače ruke i noge, točnije živu snagu u njima, a zatim šaka i stopala kao krajnji nosioci kretanja i radnji* (Belamarić, „Dijete i oblik“, 1987., 60. str) Djeca najčešće crtanjem jedne ili dviju linija koje izlaze iz kruga označavaju sposobnost kretanja nogu. Potom je karakteristično crtanje ruku koje izlaze iz kruga ili iz „nogu“. Što se tiče šaka i stopala, djeca prvo počinju likovno prikazivati šake u obliku kruga ili većim brojem linija koje se šire s obje strane osnovne linije – ruku. Iako trup predstavlja bitan dio tijela, djeca ga počinju kasnije percipirati pa tako i unositi u svoj crtež. Belamarić (1987) definira trup kao slabije pokretan dio tijela koji ne privlači pažnju mlađe djece što objašnjava izostavljanje trupa u crtežima. Nakon što počinju uvoditi trup, djeca počinju unositi detalje u svoje

crteže. Prvi detalj koje dijete uvodi jest kosa. Unosi ju u crtež kao simbol koji imaju sve osobe. Pridavajući više pažnje detaljima, nakon kose slijedi odjeća, koja ima funkciju omatanja.

Djeca u dobi od 4 do 5 godina

Djeca u svoje crteže dodaju sve više složenijih simbola, a najkarakterističnija je razlika koju djeca unose u odnosu na spol. Obično te razlike naznačuju upravo kosom koju u početku prikazuju linijama, a kasnije prikazuju kosu crtajući ju po cijelom obodu kruga. Odrastajući, djeci različiti dijelovi tijela postaju važni, stoga, onaj dio tijela koji djetetu predstavlja veliku važnost, ono prikazuje povećano, čak i predimenzionirano. U ovoj dobi djeca počinju bolje uočavati i više pažnje pridavati kretanju tijela i pokretanje udova kod ljudi te kretanje najčešće prikazuju vijugavim linijama ili savijenim dijelovima tijela. Transparentnost je sljedeća stavka koja karakterizira crteže djece ove dobi. Na primjer, djeca će na liku čovjeka nacrtati i hlače i noge koje se kroz hlače vide te daju dojam kao da su prozirne. Transparentnost se javlja zato što dijete najprije crta ono što zna o nekom obliku, a ne ono što trenutno vidi. Također, noge su važnije od hlača te dijete zna da noge uvijek i stalno „nosimo“, dok hlače ne. U ovoj fazi, gdje djeca uočavaju i prenose više simbola na svoje crteže i gdje djeca imaju usvojene određene kognitivne slike, susrećemo se s fenomenom kojim upravlja dječja logika da živa bića ne mogu biti vidljiva samo djelomično (crtanje čovjeka, nogu i hlača). Upravo zato djeca će nerijetko, djelomično skrivene i nepotpune prikaze nadopunjavati. Primjerice, ako dijete vidi konjsku glavu, doraditi će na taj prikaz cijelo tijelo. Razlog tomu jest što naša svijest na osnovi ranijih otisaka nastalih u momentima kognitivnog percipiranja trenutno dorađuje konja. *Zbog postojanja takvih otisaka u memoriji, na osnovi jednog detalja možemo rekonstruirati, odnosno procijeniti neki oblik* (Belamarić, 1987).

Djeca u dobi od 5 do 6 godina i starija

U ovoj dobi djeca počinju primjećivati da se oblici mogu promatrati s više različitih strana. Promatrajući ljudsko lice s prednje strane i iz profila, dijete najprije primjećuje da se iz profila vidi samo jedno oko. Na početku ima problema s crtanjem profila pa prikazuje lik čovjeka na uobičajeni način, ali samo s jednim okom.

Osim prijašnjih razlika, dijete u ovoj dobi počinje crtati osobe koje se razlikuju bojom i kvalitetom kose, uzorcima odjeće, dodacima na odjeći ili kosi i slično. Djeca u ovoj dobi počinju na svojim crtežima prikazivati i likove s leđa. Neka djeca u svojim likovnim iskazima imaju sklonost

prikazivanju malih likova, odnosno minijatura. Za crtanje sitnih likova dijete mora imati oštar vid, sposobnost kontroliranja ruke i dobro razvijenu sposobnost zamišljanja i predočavanja. Prikazi minijatura znaju se pojavljivati kod nesigurne i uplašene djece, a s nestajanjem nesigurnosti i straha nestaju i minijature. I u ovoj dobi javlja se poseban interes za pokrete. Djeca sada bolje uočavaju i primjećuju detalje te zato vjernije prikazuju pokret na papiru. Na crtežu lica primjećuje se nekolicina promjena, odnosno više detalja. U očima djeca pažljivo ucrtavaju šarenice, na licu se pojavljuju obrazi, čelo i brada, ali i neki detalji kao što su madeži ili bubuljice.

Životinje

Djeca u dobi od 2 do 4 godine

Za djecu su životinje neodvojivi dio ukupnog življenja i zbog tog razloga, prikazane su kružnim linijama. Početni oblici, odnosno, simboli za pojedine životinje jednaki su simbolima za ljude. Djeca prate i ono što se događa u grupi pa tako prikazuju životinje u krdu, jatu i dr. Na primjer, dijete s navršenih 3 godina može nacrtati kruženje ptica. Ono najprije prati ptice u letu, a zatim viđeno prenosi na papir. Prilikom crtanja živih bića, dijete se vraća početnim simbolima. Na već naučene simbole za čovjeka - krug i linija, dodaje naučene simbole za životinje koji predstavljaju krila, kljun, rep.

Djeca u dobi od 4 do 5 godina

U dječjim crtežima djece ove dobi javljaju se složeni simboli jer se djeca sve više počinju zanimati za dijelove čovjekova tijela, pa tako i za dijelove životinja. Na prvi pogled simboli i oblici slični su čovjeku, no kasnije se sve više uočavaju razlike. Djeca u ovoj dobi životinje određeno vrijeme crtaju uspravno, a razlog tomu je što pojam uspravnosti u dječjem poimanju znači životnost, odnosno aktivnost. Kod crtanje životinja djeci je jako bitna dlaka, krzno ili perje, odnosno ono što „omotava“ tijelo životinje. To su prvi i najuočljiviji detalji, a potom djeca dodaju detalje poput kljuna, repa i sl. U ovoj dobi vrlo su česte sheme, one nastaju zato što dijete imitira ono što vidi u svojoj okolini (shema ptice, zeca i mravi). *Djeca neopterećena shemama i sugestijama sposobna su da dožive i izraze svojevrsni primarni dojam* (Belamarić, 1987). Takvi likovni izrazi daju djetetovo viđenje životinje, a da ništa nije doslovno prenijeto.

Djeca u dobi u od 5 do 6 godina i starija

Belamarić (1987) naglašava da prijelazi iz jedne faze u drugu nisu jasno odijeljeni. Često se faze međusobno nadopunjavaju i isprepliću - djeca otkrivaju nova viđenja ne zaboravljajući prijašnja. Djeca u dobi od 5 do 6 godina uviđaju da se jedan oblik ili pojava mogu likovno izraziti na nekoliko načina (riba koja miruje, pliva, spava i sl.).

Biljke

Djeca u dobi od 2 do 4 godine

Najčešće biljke koje pobuđuju interes djece na likovno izražavanje su stablo i cvijeće. U izvornom viđenju stablo i cvijet prolaze različite metafore. S obzirom da predstavljaju živi oblik, djeca ih doživljavaju jednako kao i ostale oblike i to izražavaju linijama (Belamarić, 1987). Na stablu djecu najviše zaokupiraju njegova sposobnost rasta i njegova visina, a kod cvijeta njegove latice. Kada dijete otkrije krug, primijeniti će taj simbol i na cvijetu i na stablu. Na cvijetu taj krug predstavlja tučak i latice, dok na stablu krošnju ili listove u krošnji. Kod drveta, osim njegove visine djecu privlači i snaga drveta koju dijete izražava debljim i jačim linijama.

Djeca u dobi od 4 do 5 godina

Kod drveta, osim njegove visine djecu privlači i njegova snaga koju dijete izražava debljim i jačim linijama. Dijete krošnje obogaćuje gušćim linijama koje iz nje izvire. Cvijeće, osim u prirodi, cvijeće se često nađe u vazama, pa ga djeca tako često prezentiraju na svom likovnom radu. Oblik vaze u kojoj se nalazi cvijet gotovo je uvijek okruglog oblika. No, u trenutku crtanja cvijeća u vazi, kod djece se pojavljuju pitanja i zbunjenost kako da na papiru koji leži, nacrtati cvjetove u vazi koji stoje.

Djeca u dobi od 5 do 6 godina i starija

U ovoj dobi djeca gotovo uvijek crtaju deblo kao samostalan dio drveta, dok kod mlađe djece deblo prelazi u krošnju. *Izduženi i jaki oblik redovito završava kao poprijeko prerezan trupac. Iz takvog „vrha“ na različite strane rastu relativno kratke grane* (Belamarić, 1987). Ako dijete ne prati date sheme cvijeća i ako dijete crta cvijet prema vlastitom opažanju simetrije i tvrdoće sheme nestaju.

4.3 Stvari i okolina

Drugi najčešći motivi koji se pojavljuju u dječjim crtežima su stvari iz njegove okoline i vanjskog prostora (Sunce, kuće, vozila, grad, cesta itd.). Odrastanjem i uočavanjem detalja crteži počinju sadržavati sve složenije simbole.

Kuća i sunce

Djeca u dobi od 2 do 4 godine

Djetetu ove dobi kuću ne čine zidovi, nego sadržaj življenja u njoj pa stoga dijete svaki pojedini predmet u kući predstavlja krugom. Ubrzo nakon toga ono primjećuje razlike u oblicima i veličini. Sljedeće što dijete primjećuje su odnosi među tim oblicima – pored malenih oblika nalaze se veliki, pored malenih veliki. Na tim oblicima se spava, jede, igra i sve ono što dijete zamišlja crtajući vibrirajuće linije. Pri crtanju Sunca, najprisutnija je automatizirana shema koje Sunce prikazuje okruglog oblika. Prihvaćanjem sheme kruga gotovo prestaje djetetov interes za pojavu Sunca ili ukoliko postoji, dijete ne razmatra ideju da bi ga na svom likovnom radu moglo drukčije prikazati. Na shemu kruga djeca dodaju vibrirajuće ili ravnije linije koje naznačuju njegove zrake.

Djeca u dobi od 4 do 5 godina

Slično kao mlađoj djeci, djeci ove dobi kuća predstavlja njezin unutarnji prostor. U ovoj dobi djeca u početku naznačuju zidove koje prikazuju linijama, ti zidovi ograničavaju i određuju prostor. S četiri strane oni određuju prostor te je karakteristično da predmete, osobito velike postavljaju uza zidove. U prostoru kuće postoji uobičajen redoslijed – predmeti i prolazi među njima te obično slobodan prostor u sredini. Prilikom crtanja predmeta u kući, dijete bira njegovu najkarakterističniju ili najveću stranu koje obogaćuje simbolima – linijama, krugovima i kvadratima. U ovoj fazi pojavljuje se takozvano, prevaljivanje oblika koje se prepoznaje u radovima gdje djeca predmete u kući crtaju u ravnini papira. U želji da se neki oblici „dobro vide“ dijete će ih prevaliti, polegnuti na „pod“. Postupno djeca u svoje likovne radove uključuju druge aspekte zatvorenog prostora, npr. pod, strop itd. Kada dijete ove dobi crta sunce, i dalje se koristi prethodno usvojenom shemom, ali ono linijama i krugovima sad naznačuje intenzivno kretanje u njemu. Kako se razvijaju kreativnost i spoznaja, dijete oko sheme kruga često prikazuje svjetlost – najčešće valovitim linijama.

Djeca u dobi od 5 do 6 godina i starija

U likovnim radovima jasnije se prikazuje organizacija prostora, djeca svaku sobu doživljavaju kao zasebnu prostoriju koju ispunjuju predmetima karakterističnima za ono što se tamo drži i čime se ondje služimo. Pri označavanju prostorija, djeci nije bitno kako su te sobe postavljene i povezane, već da spadaju jednoj cjelini. U ovoj dobi (ponekad i ranije) ravninu poda djeca označavaju horizontalnom linijom na donjem dijelu papira. Kada dijete želi prikazati neko događanje u prostoriji, ona poprima veliku važnost, dok zidovi više nisu toliko bitni. Oblik ispred oblika novo je otkriće koje djeca lako ostvaruju crtajući linije. Djeca ove dobi često koriste presjek u kojem su vidljivi dijelovi unutrašnjosti kuće, ali i njezin izvanjski dio – krov, fasada, dimnjak itd. Prilikom prikaza vanjskog oblika kuće, vrlo je prisutna shema kuće s kosim, trokutastim krovom, dvama prozorima i vratima. *Takav je oblik – shema tuđ djeci današnjeg urbanog svijeta i još više – tuđ je dječjem izvornom poimanju i viđenju kuće.* (Belamarić, 1987).

Djeca u dobi od 5 do 6 godina i starija, polako odbacuju shemu Sunca te nastaju novi oblici koji prikazuju vlastito viđenje Sunca. Stoga su u likovnom prikazu sve prisutnije originalne ideje o širenju njegova svjetla.

Vanjski prostor i vozila

Djeca u dobi od 2 do 4 godine

U najranijem poimanju djece vanjski prostor izjednačuje se s kretanjem pa tako podloga papira predstavlja prostor gdje djeca mogu unijeti svoju predodžbu događanja u prostoru kojeg likovno prikazuju. Najčešći prikaz vanjskog prostora jest velika površina koju djeca linijama i krugovima označuju i sitni znakovi i detalji unutar te linije. Djeca u dobi od 2 do 4 godine vozila poimaju kao kretanje, stoga ih prikazuju kao krug.

Djeca u dobi od 4 do 5 godina

Svoju okolinu, npr. grad, dijete počinje prikazivati odozgo, užim i širim linijama koje često skreću. Sliku vanjskog prostora sad obogaćuju prepoznatljiviji oblici. Izvorne predodžbe djece oduvijek sadrže stvarna opažanja neke pojedinosti ili opće pojave. Na crtežima se tako pojavljuju prometni znakovi, pješaci, ceste, kuće. Dok prikazuju grad i ceste, rijetko u svom crtežu prikazuju i automobile. Dijete ove dobi vozila kao što su automobil najčešće prikazuju odozgo ili iz profila, crtajući mu najvažnije dijelove (kotači, svjetla i krov).

Djeca u dobi od 5 do 6 godina i starija

Djeca ove dobi počinju u svojim likovnim prikazima koristiti udaljavanje – spontano crtaju prostore jedne iznad drugih što daje privid udaljavanja. Na primjer, prikaz ljudskih figura, na jednoj strani ceste, u prvom planu, na drugoj strani ceste i trećem planu, cesta i automobili, pokazuju da je dijete otkrilo oči red u pojavama prirode i način kako ga percipira. Kada dijete pojedine oblike pomiče prema gore, time ostvaruje dojam dubine. Prilikom prikaza vozila, djeca ove dobi u svoje likovne radove ugrađuju više konkretnih opažanja – čovjek u automobilu, spuštenu stakla prozora, jarbol na brodu i sl.

Različiti razlozi i različita iskustva, interes usmjeren u različite pojedinosti oblika, individualno biće i njegov razvoj u djece te dobi, sve više zainteresirane za konkretnu stvarnost oko njih, prirodno donose ili bi morali donositi različite i nove oblike. Slični prikazi – sheme za bilo koji sadržaj neprirodne su pojave u likovnom izražavanju djece.

4.4 Boja u dječjem crtežu

Škrbina (2013) boju definira kao psihofizički fenomen induciran svjetlom ili osjećaj koji u mozgu izaziva svjetlost emitirana od nekog izvora ili reflektiranja s površine nekog tijela. Znanstvenici su se složili oko kriterija koji moraju biti zadovoljeni da bi boja kao subjektivan doživljaj bio ispunjena: mora postojati promatrač te ako postoji dovoljno svjetla da bismo mogli precizirati stvari iz „vidljivog spektra“ (Prema Rolich, 2011., Šrbina, 2013).

Boje zbog svojih fizikalnih, kromatskih, tonskih i simboličkih svojstava mogu djelovati na razne psihološke i fiziološke dimenzije čovjeka. Simbolička svojstva boje često ovise o kulturološkom značenju boja, ali i o osobnoj interpretaciji i kontekstu u kojem se koriste.

Primjerice, simbolika crvene boje često se povezuje uz rođenje, toplinu, ljubav, strast i život. Crna boja simbol je tame, misterije, gubitka, ali i početka, žuta boja simbolizira svjetlost, toplinu, nadu i mudrost, dok je plava boja često simbol opuštenosti, odanosti, duhovnosti, ali i mora, neba te vode. (Malchiodi, 1998)

Funkcija boja u dječjem crtežu razlikuje se od one kod odraslih osoba - ona djeci postaje važna u razdoblju od četvrte do sedme godine. Do četvrte godine djeca upotrebljavaju boje bez povezivanja sa stvarnim predmetima koje crtaju. (Škrbina, 2013) Tek oko navršene četvrte godine djeca

subjektivno počinju upotrebljavati boje. Nakon šeste godine, boja u dječjim crtežima dobiva sve konkretnije simboličko značenje. Veliki broj znanstvenih istraživanja bavila su se dječjom uporabom različitih boja s obzirom na njihove godine, emocije, spol i druge karakteristike. Tako je primjerice, zanimljiva studija koja je pokazala da djeca koja nisu sklona depresiji koriste manje različitih boja od depresivne djece, što je potpuno suprotno od vjerovanja da je uporaba crne boje, ali i ostalih monokromatskih boja, često znak depresivnost (Malchiodi, 1998).

Nadalje Škrbina (2013) navodi kako Trstenjak (1987) govori o upotrebnoj vrijednosti boja koje dijete uobičajeno koristi za svoje crteže otkriva puno o djetetovom karakteru i emocijama. Stoga će racionalno dijete koje se sklonije kontroliranom ponašanju birati pretežno hladne boje, zbog potisnutih osjećajnih pobuda. S druge strane, spontano i iskreno dijete preferirat će toplije boje poput crvene, žute i narančaste.

Zatim, dokazano je kako dječaci pozitivnije reagiraju na tamne boje od djevojčica, koje uglavnom imaju negativne emocionalne reakcije na tamne boje (Boyatzis i Varghese, 1994, prema Škrbina, 2013).

Uz navedeno, kao važno smatram istraživanje autorice Knežević (2006) koje je pokazalo kako djevojčice preferiraju crvenu boju, a dječaci plavu i zelenu boju. Navedeni rezultat istraživanja mogao bi se objasniti naučenim spolnim stereotipima. Dječja odjeća, igračke itd. razlikuju se po boji, ovisno o tome jesu li namijenjeni djevojčicama ili dječacima. Tako se za djevojčice češće koristi crvena, a za dječake plava boja.

5. CRTEŽ KAO POTPORA DJEČJEM RAZVOJU

Crtež je način izražavanja koji je stariji od pisane riječi. Djetetov interes za olovku i trag koji ona ostavlja iza sebe u obliku nekih šara, prema Jeanu Piagetu počinje krajem senzomotornog razvoja, oko treće godine života. Crtanje djetetu omogućuje prezentiranje njegovog viđenja i doživljaja svijeta, vizualno projiciranje svog unutarnjeg stanja, prenošenje metafora te potencijal i mogućnost da ispričaju „svoju priču“. (Malchiodi, 1998.) Crtež je nesumnjivo važno sredstvo iz kojeg možemo dobiti informacije o razvoju, emocionalnom i kognitivnom funkcioniranju, potisnutim osjećajima ili traumama te djetetovim percepcijama. Mnogi znanstveni vjeruju kako dijete crta upravo ono što ga je mentalno ili emocionalno impresioniralo. Osim što iz crteža dobivamo informacije o djetetovom razvoju, isto tako crtežom možemo poticati razvoj emocionalnog, kognitivnog i motoričkog funkcioniranja. Sam Freud (1926.; 1964.) je u terapiji počeo uz igru, koristiti crtež kao aktivnost koja je najbliža djetetu. (Škrbina, 2013).

Dječji crtež pokazatelj je dječje intelektualne i motoričke zrelosti. Povezanost s intelektualnim i kognitivnim razvojem te predstavlja sredstvo koje omogućava praćenje kognitivnih napredovanja djeteta. Crtež najčešće prikazuje djetetova unutarnja iskustva, prostorne predodžbe, razumijevanje vremena i redosljed odvijanja događaja. (Čorić, 2013)

5.2 Crtež kao projektivno – dijagnostičko sredstvo

1940. godine nastala je ideja da se crteži mogu koristiti kao sredstvo određivanja emocionalnih aspekata ličnosti. Razvijene su projektivne tehnike kako bi se izbjegle poteškoće vezane uz direktno ispitivanje, a temeljna im je pretpostavka da se ljudi slobodnije izražavaju neizravno, neovisno o njihovoj svjesnosti o tome. „Projektivno crtanje“ temelji se na vjerovanju da crtež predstavlja unutarnju psihološku realnost te subjektivna iskustva pojedinca koji stvara slike. (Škrbina, 2013.) Prema Malchiodi (1998.) test projektivnog crtanja temelji se na ideji da dječji crtež otkriva i izražava percepciju, sposobnost i stavove kroz teme kao što su npr. Drveće i kuća.

Škrbina navodi neke od najčešće korištenih testova projektivnog crtanja: Rorschachov test mrlja (1942.) Test „Kuća-Drvo-Čovjek“ (Buck, 1948) i „Crtež ljudske figure“(1926.).

Rorschachov test mrlja tehnika je kojom se ocjenjuju asocijativne sposobnosti ličnosti i opažanja preko tumačenja mrlje kapnute tinte na papir koji se potom preklopi, a na stranicama preklopa ostaje simetrična mrlja. Asocijacije i viđenje mrlje, odnosno njezinog značenje za pojedinca govori o njegovoj imaginativnoj i perceptivnoj sposobnosti, intelektualnom kapacitetu i afektivnom dijapazonu.

1948. godine Buck je razvio test „Kuća-Drvo-Čovjek“ u kojem se intelektualno funkcioniranje djeteta procjenjuje na temelju njegovih crteža triju objekata - kuće, drva i čovjeka. Objekti su poznati djeci, a njihovim prikazivanjem dobiva se uvid u njihove stavove. Crtež kuće daje informacije o djetetovu domu i onima koji u njemu žive, drvo se smatra pretpostavkom dječjega psihičkog razvoja i osjećaja prema okolini, a crtež ljudske figure izravno otkriva osobine ličnosti i procjenjuje intelektualnu razinu djeteta. U evaluaciji takvih crteža obraća se pozornost na prisutnost ili odsutnost obolježja, detalja, boja, perspektive i proporcije.

Crtež ljudske figure, razvio je Goodenough, 1926. godine. Test se temelji na pretpostavci da se određeni aspekti crtanja vežu za dječju mentalnu dob i osobine ličnosti te se stoga može koristiti kao mjerilo inteligencije. Test je izvorno namijenjen djeci u dobi od tri do pet godina kojim se, osim inteligencije, mjeri sposobnost apstrahiranja, emocionalnog posjeda te kao procjena djetetova obrazovnog potencijala.

5.3 Crtež kao komunikacijsko sredstvo

Razumijevanje djeteta, oslušivanje poruka i signala koje nam šalje kroz svoje likovno izražavanje, ključni je motiv komunikacije kroz likovnost. Praćenje ranog dječjeg razvoja otkriva da već prvi pokušaji likovnog izražavanja donose poruku koju nam dijete šalje, a tiče se spoznaja o životu koje je upravo otkrilo. (Vidović, 2015)

Crtež je prirodan način komunikacije vrlo blizak djeci koji omogućuje izražavanje osjećaja, emocionalno i psihičko rasterećenje. Izražavanje riječima svakako je najčešći oblik komunikacije, ali same riječi nisu dostatne da iskažu sve sadržaje koje pojedinac posjeduje. Izraziti sebe nije jednostavno jer se tu isprepliću svjesni i nesvjesni motivi, konflikti, otpori i projekcije pa i motivacija da sebe prikažemo kako želimo da nas okolina doživi. Likovno izražavanje u svrhu komuniciranja slobodna je aktivnost bez utjecaja i korekcije. Likovno izražavanje omogućuje nam da iskažemo svoje osjećaje pomoću likovnih medija bez zahtjeva za određenim formama. Prilikom

likovnog stvaranja važan je sam proces nastajanja rada i doživljeno iskustvo. Prilikom kreativnog izražavanja likovnim medijima aktiviraju se resursi u simbolima, bojama, detaljima i slično.

Stručnjaci različitih profila pokazuju interes za crteže manjih formalnih svrha, na načine koji nisu posebno stvoreni za procjenu, djagnozu ili evaluaciju djeteta, ali osiguravaju put da dijete komunicira o problemima, osjećajima i iskustvima, rješava problem kroz samoizražavanje. Primjerice, Naumburg (1947.;1966.), autorica koja vidi umjetnost kao oblik simboličkog jezika, poticala je djecu da uče kroz spontani izraz umjetnosti, u suprotnosti s prevladavajućim tradicionalnim odgojno-obrazovnim pristupima. Kao krajnji rezultat uočila je da je umjetničko izražavanje simbolička komunikacija djece s odraslima. Nadalje, Winnicott (1971.) je razvio tehniku „igra škrabanja“ koja osim što pomaže djeci da izraze svoje probleme i poglede na svijet, pokreće komunikaciju dječjih unutarnjih misli i osjećaja te uz to, produbljuje se i poboljšava odnos između djeteta i terapeuta. (Škrbina, 2013.)

Dok dijete crta, ono reagira spontano i otkriva elemente koji su obično skriveni, pohranjeni u nesvjesnom. Stoga radovi dječjeg vizualnog stvaralaštva mogu biti činitelji u raščlanjivanju dječje ličnosti. Radovančević (1999. prema Škrbina, 2013.)

Arnheim (1969., 1972., 1974.) crtež je koristio u svrhu poboljšanja percepcije kod djece i odražavanja komunikacijskog tijeka. Slično njemu, Gabriels (1999.) koristio je crtež u radu s djecom na razne načine kako bi poticao usmeno izražavanje. Nadalje, 1994. godine Liebman jr primijetio kako su crteži korisni u dobivanju informacija o zlostavljanju i zanemarivanju djece te u forenzičkim intervjuima s djecom.

5.3 Crtež kao terapijsko sredstvo

Crtež kao sredstvo komuniciranja čest je alat koji se koristi u različitim terapijskim intervencijama s djecom i odraslima. Crtanje kao terapijsko sredstvo sve se više koristi u dječjim bolnicama s djecom oboljelom od kroničnih bolesti, kancerogenih anomalija, s djecom izloženom nasilju u obitelji, fizičkom i seksualnom nasilju, itd. (Malchiodi, 2003.) .

Nadalje, crtež je posebno koristan u radu sa zlostavljanom i zanemarivanom djecom jer djeci omogućuje lakše izražavanje od verbalnog. Malchiodi (2001.) navodi kako je crtanje prirodni jezik djeteta koji omogućuje samoizražavanje potisnutih i neizrečenih osjećaja. Kod crteža zlostavljane i zanemarivane djece najčešće su prisutni falusni simboli, agresivni i depresivni elementi. Pynoos i Eth (1985. prema Škrbina 2013) tvrdili su da dijete može prepričati svoje traumatično iskustvo

detaljima na crtežu. Autori su predložili strukturirani intervju iz crtež kako bi se proces olakšao. Iako je djetetu teško stvoriti sliku traumatičnog događaja na papiru, većina će djece osjetiti olakšanje te će u konačnici odgovarati na pitanja o situaciji ili događaju.

Crtež kao terapijsko sredstvo koristi se i u radu s hospitaliziranom djecom, u svrhu komunikacije, percepcije, iskazivanja potreba i želja. Osim navedenog, crtež može pomoći djetetu da obnovi osjećaj nade i samopoštovanja.

Djeca s dijagnosticiranim poremećajem pažnje i hiperaktivnosti (ADHD) upravo crtež omogućava izravnu i vizualnu snimku osjećaja i ideja. Likovne aktivnosti pružaj vizualan pristup učenju te djeci s ADHD-om mogu poslužiti kao alat za povećanje vještina koje su djeci potrebne za funkcioniranje u okolini. Prilikom planiranja aktivnosti za djecu s ADHD-om, potrebno je prilagoditi aktivnost, prostor i pribor. Na taj se način ohrabruje spontano ponašanje te omogućuje terapeutu opservaciju djece koja su pod medikamentoznom terapijom. Na taj način terapeut može uvidjeti granice ili moguće nereagirane na medikamente te njihovu djelotvornost (Škrbina, 2013).

Kod djece s autizmom, potrebno je planirati visoko strukturiranu fizičku okolinu te prilagodbu aktivnosti uz adekvatnu razinu podrške. Likovni programi moraju biti individualizirani i zasnovani na jedinstvenim potrebama pojedinog djeteta. Kreativnim aktivnostima moguće je preusmjeriti nepoželjna samostimulirajuća ili destruktivna ponašanja u svrhovito ponašanje (Škrbina, 2013).

6. FAZE RAZVOJA U LIKOVNOM IZRAŽAVANJU U PREDŠKOLSKOJ DOBI

Djetetovim odrastanjem razvija se i mijenja njegovo likovno izražavanje i likovni izraz. To uključuje učenje i razvoj fine motorike šake te likovno izražavanje, odnosno prikazivanje djetetovog doživljaja okoline i svijeta. Autori Herceg, Rončević i Karlavaris (2010) navode četiri faze djetetova likovnog razvoja. Navedene faze uvjetovane su dobi djeteta, njegovim mišljenjem te načinom na koji ono pristupa i shvaća okolinu.

6.1 Faza šaranja - od 1 godine i 5 mjeseci do 3 godine i 5 mjeseci

Likovni razvoj djece počinje od šaranja, koje se individualno razvojno razlikuje – kružne šare veće i manje te pravolinijske šare. Tijekom ove faze šaranja se mijenja i po potezima, odnosno jednostavnije crte koje nastaju povlačenjem poteza iz ramena i lakta te manjih kružnih šara koje nastaju povlačenjem iz zgloba šake i prstiju.

Kako se mijenja motorički razvoj djeteta, tako on utječe na karaktere i promjene u vrsti šaranja. Sve naprednijim motoričkim razvojem dijete od slabije kontroliranih poteza dolazi do preciznih i pravolinijskih. Za ovu fazu karakteristično je i pojava krugova koje označava početne pokušaje i napore da se konkretizira prikaz, na primjer, čovjeka, kuće, automobila i slično. Osobina dječjih šara jest da se šare mogu promatrati s bilo koje strane podloge.

6.2 Faza sheme - od 3 godine i 6 mjeseci do 5 godina

Faza shema karakteristična je po prepoznatljivim figurama i objektima. U takvim likovnim izrazima najprepoznatljiviji jest element glavonoša. Dječji iskaz je i dalje oskudan, odnosno, prikazuje ono što je djetetu važno. Zbog toga, na ljudskom liku dijete obavezno prikazuje lice, dok su ruke i noge često prikazane bez oblika tijela. Na dječjem prikazu lica karakteristično je prikazivanje prvo očiju i usta, a kasnije nosa, kose i ušiju. Tijelo se često prikazuje kao geometrijski oblik kruga, trokuta ili pravokutnika. U ovoj fazi, zbog nepoznavanja brojanja ili emocionalnog pristupa osobi naglašenih radnih sposobnosti, djeca mogu prikazati ruke s većim brojem najčešće dugih prstiju. Djeca često ljudske figure prikazuju u vertikalnom položaju, a

životinje u horizontalnom. Uz ljude i životinje, djeca sve češće rado crtaju objekte poput kuće, stabla, cvijeta i slično.

6.3 Faza razvijene sheme - od 5 do 8 godina

U ovoj se fazi prvobitna shema prikazivanja lika čovjeka i objekata upotpunjuje mnogim detaljima. Tako lik čovjeka dobiva mnoge detalje na glavi: uši, kosa, vrat i obrve, a na tijelu: debljina udova, odjeća, obuća, ukrasi i nakit. U tom se prikazu rado ističu simboli koji pokazuju simpatije djeteta prema osobi koju crtež prikazuje. Osim toga, djeca počinju prikazivati radnje (igranje loptom, čitanje, crtanje itd.). Prikazivanje radnji se polazi od prikazivanja profila glave, pokretom ruku i nogu pa sve do pokreta samog tijela.

Pri prikazivanju prostora karakteristična je vodoravna crta na dnu papira koja označava zemlju i trake neba na vrhu crteža. Razvijanjem motoričke i kognitivne sposobnosti te dječje mašte, djeca paralelnim linijama označavaju objekte u drugom planu. Zatim se pojavljuje podizanje razine zemlje kada se u prikazu objekata javlja pojava prevaljivanja.

6.4 Faza oblika i pojava – od 8 do 10 godina

Realnost prikaza figura i objekata se u ovoj fazi dodatno povećava, a prikazuju se i osnovni prostorni odnosi. Zbog sposobnosti preciznijeg promatranja, osim potpunijeg prikaza figura i objekata, javljaju se elementi pokreta figura kao i prikaza prostora koji prikazuje više detalja. Herceg, Rončević, Karlavaris (2010.)

7. ART TERAPIJA – LIKOVNA TERAPIJA

Tijekom života, svatko od nas je bar jednom iskusio kreativni potencijal i potrebu za likovnim izražavanjem, pogotovo u djetinjstvu. Djecu veseli crtanje, pokreti olovkom ili kistom te tragovi koje oni ostavljaju. Tijekom godina, odrastanjem i suočavanjem sa svakodnevnim životom, ta potreba i to zadovoljstvo blijedi. Likovno izražavanje se sve više počinje smatrati aktivnost za djecu ili neobavezan hobi. Često nam umjetnost, u ovom slučaju likovna, predstavlja estetiku koja visi na zidu, a da pritom ne razmišljamo kako nam upravo likovno izražavanje može pomoći da bolje shvatimo sebe (svoje potrebe i želje), kako može potaknuti naš psihološki rast i osobno nas osnažiti. Crtanje, slikanje, kiparstvo i ostale vrste umjetnosti predstavljaju izrazito moćno sredstvo komunikacije.

Art terapija provodi se s ljudima različite dobi i različitim poteškoćama – osobama s invaliditetom, pojedincima koji pate od raznih emocionalnih poteškoća, osobama s traumama, zlostavljanom djecom, djecom s autizmom i sl. Jedan od glavnih razloga zašto je Art terapija pojedincima i dalje stran pojam, jest taj što je osobno nisu iskusili – Art terapija je dinamičan oblik terapije koja iziskuje da pojedinac sudjeluje u svom terapijskom postupku, u ovom slučaju kroz stvaranje likovnih dijela. (Malchiodi, 1998)

Škrbina (2013) Art terapiju definira kao integrativni, dubinsko-psihološki i hermeneutički pristup koji obuhvaća uporabu različitih elemenata umjetnosti s ciljem unaprjeđenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca. Nadalje, Art terapija je pojam koji se u različitim literaturama može naći još pod nazivima kao što su *Ekspresivna terapija* (Ayalon, 1987), *Terapija igrom* (Webb, 1991).

Nadalje, jedan od najpoznatijih psihoanalitičara, dr. Carl Gustav Jung, smatrao je kreativnost najvažnijim ljudskim instinktom koji pomaže očuvanju mentalnog zdravlja. Dr. Jung tvrdio je da ovakva vrsta terapije oslobađa u pacijentu njegove latentne kreativne snage koje zatim postaju produkt promjene. Za njega je umjetnost kontrolirana regresija u službi ega, odnosno dodir svjesnog i nesvjesnog u osobi. Škrbina (2013)

Autorica Branka Turkić (2018) u svom radu navodi jednu od najčešćih i najprihvaćenijih definicija koju je ponudilo Britansko udruženje art terapeuta (eng. British Association of Art Therapists; skraćeno: BAAT). Prema njihovoj definiciji, art terapija je oblik psihoterapije koja koristi umjetnost kao primarno sredstvo komunikacije. Art terapiju mogu izvoditi kvalificirani art

terapeuti koji rade sa svim dobnim skupinama i mogu tretirati čitav spektar dijagnoza koje uključuju emocionalne, bihevioralne ili socijalne smetnje, poteškoće s učenjem, osobe s tjelesnim oštećenjima, ozljede mozga ili druge neurološke bolesti, te sve druge bolesti koje umanjuju kvalitetu života. Terapija se može provoditi grupno ili individualno, ovisno o potrebama pacijenata.

7.1 Povijest art terapije

Razvoj vizualne komunikacije polazi još od prapovijesnog čovjeka koji je komunicirao putem crteža na zidovima pećina. Iz današnje suvremene perspektive je teško prihvatljiva ideja da su pećinski ljudi stvarali artefakte iz umjetničkih pobuda. Puno bliža nam je ideja da su stvarali vođeni potrebom da ostvare komunikaciju s drugima, u svrhu magije i simboličkog izražavanja, upotrebom elemenata likovne umjetnosti. Slike su korištene za prijenos informacija, izražavanje emocija poput straha i anksioznosti, olakšavanja mentalnih i fizičkih bolesti, ali i u magijske svrhe. Kroz dugu povijest čovječanstva se sa strahom gledalo na poremećaje u fizičkom, mentalnom ili emotivnom smislu i povezivalo ih se s utjecajem demonskih ili božanskih sila. (Turkić, 2018).

Kad je riječ o art terapiji, njezini korijeni vežu se uz šamansku kulturu u kojoj je narod vjerovao da štetne i nezdrave elemente iz tijela mogu izbaciti upravo koristeći rituale i slike te na taj način izliječiti um, tijelo i duh. Procesi liječenja u obliku ceremonije u kojoj je liječnik ili šaman mogao izrađivati slike, plesati ili pjevati podsjećaju na rane početke psihologije i psihijatrije. (Wallingford, 2009, prema Škrbina, 2013). No, Art terapija kao priznati oblik terapije razvila se tek sredinom 20. stoljeća na tragu prepoznavanja pozitivnih učinaka likovnog izražavanja na zdravlje psihijatrijskih bolesnika. U Velikoj Britaniji je umjetnik Adrian Hill 1942. godine prvi koristio izraz „art terapija“ za likovno stvaralaštvo s terapijskim ciljem. Za Hilla je vrijednost art terapije ležala u oslobađanju kreativne energije koje je dovodilo do izgrađivanja obrane od negativnih emocija. Do spoznaje da svojstva umjetnosti imaju terapijski učinak došao je tijekom liječenja od tuberkuloze u jednom od sanatorija potičući ostale štićenike sanatorija na slikanje i crtanje. Britanski umjetnik Edward Adamson proširio je Hillov rad na psihijatrijsku bolnicu te pridobio titulu oca art terapije u Velikoj Britaniji. U psihijatrijskoj bolnici Netherne pokraj Londona osnovao je otvoreni studio gdje su pacijenti mogli slobodno doći i slikati. Njegov pristup je bio „neintervencijski“ i uključivao je vrlo malo razgovora i interpretacije.

U isto vrijeme, u Sjedinjenim Američkim Državama, Margaret Naumburg i Edith Kramer, pionirkinje art terapije, počele su razvijati art terapiju neovisno od britanskog sustava. U kasnim 1940-im, psihologinja Margaret Naumburg razvila je „Psihodinamsku art terapiju“, pristup koji karakterizira pacijentove ekspresije kroz spontano stvaranje slika, ali i značajna verbalna komunikacija s art terapeutom u čijem su središtu pacijentovi konflikti i problemi. Edith Kramer, 1944. godine, osnovala je diplomski studij art terapije na Sveučilištu u New Yorku, gdje je predavala do 2005. godine. Najveći dio svog rada posvetila je djeci i adolescentima koji nisu mogli uspješno objasniti vlastite osjećaje verbalnom komunikacijom.

Godine 1964. osnovano je Britansko udruženje art terapeuta, početkom 1970-ih počeo je razvoj poslijediplomskih studija u Velikoj Britaniji, a 1997. godine art terapija je registrirana kao profesija. (Ivanović, Barun, Jovanović, 2014.)

7.2 Pristup slici u art terapiji

Ivanović, Barun i Jovanović (2014) naznačuju glavnu razliku između slika u art terapiji i slika nastalih, na primjer, u radnoj terapiji. Slike nastale u art terapiji predstavljaju dio unutarnjeg svijeta osobe, te su slike povjerljive te se ne mogu izlagati, publicirati niti pokazivati bez odobranja. Slika se u art terapiji promatra kao terapijski proces, a tek onda kao gotov produkt. Svrha slike nije u direktnom interpretiranju, već u pomaganju da osoba (klijent) dođe do svojih značenja. Ne ide se ni za nekim univerzalnim značenjima simbola ili boja, nego se prati prirodna različitost svakog pojedinca. Tako npr. većini crna boja može značiti depresiju ili tugu, ali nekima ta boja znači sigurnost ili ljepotu. U analizi radova promatraju se nanosi boje te kakva je ta boja zapravo – teška, prozirna, jednolična, nijansirana, koliki dio papira zaokuplja, itd. Maclagan (2005) smatra da se slici može pristupiti na tri razine - deskriptivnoj, elaboracijskoj i interpretacijskoj razini. Na deskriptivnoj razini se navode karakteristike slike, ono što vidimo. Na elaboracijskoj se proširuje ono što na prvi pogled vidimo, oživljava se unutrašnjost slike i stvaraju asocijacije, odnosno refokusira pristup slici. Na interpretacijskoj se razini uspostavlja veza između slike i individualnog ili kolektivnog simbolizma. Autor Maclagan kaže da sliku treba *dotirnuti drugim slikama koje rezoniraju s njom, a ne direktno je objasniti ili prevesti*. U art terapiji izuzetno je važno strpljenje, tempiranje i ostajanje na razini vizualnog i metaforičkog istraživanja kako ne bi došlo do preuranjenog verbaliziranja.. Nekada je sam proces likovnog

izražavanja i istraživanja dovoljan za taj trenutak u terapijskom procesu te stoga svaki rad u art terapiji ni ne traži uvijek verbalni pristup.

7.3 Modeli za razumijevanje art terapije

Postoji nekoliko modela koji pomažu razumjeti načine korištenja različitih elemenata umjetnosti u terapiji (Škrbina, 2013):

7.3.1 Model kontinuirane ekspresije

Ovaj razvojni model koristi terapeutu kako bi procijenio koji ekspresivni mediji najbolje pomažu pojedincu da se izrazi. Model se bazira na razvojnom modelu koji reflektira Piagetove (1951.) i Brunerove (1964.) ideje.

Prva razina je takozvana, senzomotorno-kinestetička razina (djelovanje), u kojoj nije bitan konačan produkt, već tjelesno izražavanje pokretom. Nadalje, senzomotorno-kinestetička razina odnosi se na interakciju pojedinca i oblika umjetnosti u kojoj su izraženi pokreti i motorička aktivnost te senzorno istraživanje koje podrazumijeva korištenje osjetila npr. vida ili dodira. Primjerice, motoričko je iskustvo slobodan pokret bojom po papiru, a senzoričko iskustvo rada s glinom.

Druga je perceptivno-afektivna razina (oblik), na kojoj se pojedinac u kreativnu aktivnost uključuje koristeći više različitih elemenata umjetnosti s ciljem izražavanja svoje emocije i razvoja svojih ideja. Na ovoj razini boje i linije korištene u svrhu ekspresije obuhvaćaju perceptivno iskustvo, a korištenje glazbe u svrhu iskazivanja emocija čini afektivno iskustvo.

Kognitivno – simbolička razina (shema) predstavlja razinu na kojoj pojedinac rješava neki svoj problem ili otkriva smisao određenih situacija koristeći analitičke, logičke i sekvencijske vještine pri uključivanju umjetnosti u proces. Primjerice, pojedinac je sposoban prirodno tražiti smisao u svojim umjetničkim djelima.

Četvrta razina naziva se kreativna razina koje zahtjeva integraciju prve tri razine. Nije nužno da svaki pojedinac dođe do ove faze – moguće je da se kreativnost iskusi na nekoj prethodnoj razini.

7.3.2 Model predstavljanja

Ovaj model predstavili su Johnson i Sandel (1996.) kao model za predstavljanje. Temelji se na pretpostavci da se pojedinac kognitivno razvija izražavajući sebe putem pokreta, gesta, slika i drugih ekspresivnih medija.

7.3.3 Model kreativne osi

Ovaj model je svojevrsan vodič u art ekspresivnim intervencijama. Goren-Bar (1997) smatra kako ovaj model omogućava praćenje prijelaza pojedinca iz faze u fazu, rješavanje poteškoća u određenoj fazi ili povratak na ranije faze.

Može se sagledati kroz sljedeće faze:

Faza 1. Kontakt – U ovom periodu ostvaruje se kontakt između pojedinca i oblika umjetnosti, odnosi se na eksperimentiranje i istraživanje primjerice glazbenih instrumenata, taktilno istraživanje različitih kreativnih materijala, istraživanje svojih pokreta i sl.

Faza 2. Organizacija – onda kada pojedinac odabere oblik umjetnosti prelazi na fazu organiziranja različitih elemenata te realizaciju aktivnosti. Primjerice, pripremanje materijala za stvaranje crteža i slično.

Faza 3. Improvizacija – istraživanje materijala i karakteristika medija pomoću metode pokušaja i pogreške.

Faza 4. Središnja tema – pojedinac se jasno odlučuje za jednu temu te unosi više truda u elemente umjetnosti.

Faza 5. Elaboracija – Period modificiranja i razvoja u svrhu poboljšavanja umjetničkog rada.

Faza 6. Očuvanje – Ova faza označava završetak iskustva. Završetak se može odviti na više načina – pospremanje rada, udaljavanje od rada te prezentiranje stvorenog ili naučenog.

7.4 Psihodijagnostičke mogućnosti dječjeg crteža

Objekti poput lika čovjeka, drva, kuće i obitelji često se pojavljuju u dječjim crtežima stoga se redovitost njihova pojavljivanja može iskoristiti u psihodijagnostici. Iz spontanosti dječjeg crteža moguće je saznati veliki broj informacija o djetetu, njegovoj psihopatologiji, obitelji i šire okoline. Neovisno je li crtež shematiziran ili utjelovljen, njegovom se analizom, s obzirom na dob i tijekom psihoanalitički orijentirane terapije, doznati što više o kognitivnim, intelektualnim, perceptivnim i asocijativnim karakteristikama osobnosti. (De Zan, 2013).

Pravilo ponavljanja pojedinih oblika iskoristili su psiholozi, likovni pedagozi i psihijatri te osmislili testove primjerenije djeci koji su primjenjivi u procjeni inteligencije, djetetovih

sposobnosti i karakteristika osobnosti s obzirom na projektivnost teksta. Najčešće rabljeni testovi su upravo oni koji se temelje na objektima koji se ponavljaju u sadržaju slike ili crteža djeteta: crtež čovjeka, crtež obitelji, crtež drveta i crtež kuće. Ti su testovi važni kada se provode tijekom psihoterapijskog procesa u procesu u nizu jer tada upućuju na napredovanje ili zastoje i regresiju u razvoju pojedinca. Spoznaje nastale kreiranjem tih testova koriste se i u analizi spontanoga dječjeg crteža i slike. Goodenough je prvi koji je crtež čovjeka uveo u psihodijagnostiku, no nakon njega su mnogi autori pisali i nadopunjavali tumačenja u razvoju crteža čovjeka tijekom psihološkog razvoja djeteta. Među važnijima su, prema Nikoliću (1982), Stern i Gauguelin. Svi su se autori složili da se crtež čovjeka prosječno intelektualno zrelo djeteta razvija i dobiva na pojedinostima prateći kronološku dob. Pratimo li dakle crtež čovjeka jednoga te istoga djeteta u različitoj dobi, uočiti ćemo promjene u pojedinostima crteža. Isto se događa i pri opažanju regresivnog ponašanja u crtežu djeteta. Crtež djeteta u regresiji obično zauzima mali dio podloge, ostavljajući veći dio podloge praznim. Isti crtež je rijetko obojan i minijaturan.

Nikolić navodi opažanja Arna Sterna koji opisuje razvojne linije u dječjem crtežu čovjeka. Stern navodi kako se u samom početku crtanja čovjeka, uz „glavonošca“ pojavljuju i drugi oblici primitivnoga čovjeka, na primjer: čovjek – krumpir, čovjek – cvijet, čovjek – cesta i sl., koji se razvojem djeteta mijenja i postaje sve složenije te dolazi do crteža čovjek – kuća. To se u doba latencije može ponoviti u simboličkom izražavanju. Tu pojavu nazivamo antropomorfizacijom, jer u različite objekte projiciramo ljudske osobnosti. Karl Koch (1957) pratio je crtež drveta koji se ne nerijetko javlja kao simbol u slobodnom crtežu i slici djece. Drvo u svakodnevnom govoru ima svoju simboliku i značenje – jak kao hrast, vitka kao breza, tup kao bukva i slično. Sva ta obilježja djeteta može izraziti slikom i crtežom, projicirajući u njih svoje fantazije, konflikte i ostale nesvjesne sadržaje. Važno je napomenuti da o pravom značenju drveta – simbola smijemo suditi, analizirati ga i objašnjavati, kao i uvijek u psihoanalitičkoj terapiji, tek u prisutnosti i uz asocijacije pacijenta. Tek tada moguće je povezati drvo s osobnim iskustvima pacijenta.

Familiogram ili crtež obitelji prema pretpostavljanju Riley, Pražić i Radovančević jesu anamnestički i heteroanamnestički podaci prikupljeni u prvom psihoterapijskom intervjuu. Takav crtež crta pojedinac na poticaj liječnika, a crtež može prikazivati članove obitelji shematizirano, pojedinim geometrijskim tijelom ili realističnim portretima. U sva tri moguća načina, dolazi do izražavanja nesvjesna građa i projekcija crtačevih osobnih stajališta i osjećaja prema obitelji i njezinim članovima te njegovo mjesto među njima. Time dolaze i pozitivna i negativna stajališta

pojedince prema obitelji. Naime, kao i u prije opisanim analizama, tako i u analizi familiograma važan je kontinuitet jer usporedbom crteža ili slike mogu se primijetiti progresivni ili regresivni pomaci u obiteljskoj psihodinamici.

Pražić (1987. prema De Zan, 2013) navodi crtež kuće kao čest i popularan u slobodnom izboru crteža. Taj crtež ima konkretne oznake i simboličko značenje. Pražić navodi neke od obilježja najčešće prisutnih u crtežu i slici kuće: prostor koji tek nalikuje stambenom pa malo što upućuje na prisutnost i život ljudi; zgrade na kat s balkonima; otvoreni i zatvoreni visoki prozori; ruševna sirotinjska kuća; kuća sa ili bez ograde i tako dalje. Razni autori navode kuću kao simbol npr. Majke, obitelji, obitelji bez djece i slično. Od značenja je pojava kuće u radu pacijenta tijekom psihoterapije u vremenskim razmacima. Tada je moguće pratiti simbolički razvoj kuće, a kroz to i razvoj objekta koji kuća predstavlja – razvoj obiteljskih odnosa, razvoj pojedinca itd. Interpretacija kuće moguća je jedino u prisutnosti pacijenta, uz njegovo tumačenje te osobnu analizu i interpretaciju.

8. EMPIRIJSKI DIO

Dječji likovni radovi sadrže elemente svjesnog ali i nesvjesnog značenja, predstavljajući tako uvid u osjećajna stanja djeteta. Nevizualni poticaji pomažu djetetu izraziti pojave i osjećaje iz takozvane nevidljive stvarnosti pomažući im istovremeno prikazati ono što ne znaju izraziti riječima. (Balić-Šimrak, Bilić, Kiseljak, 2012.)

Cilj istraživanja bio je potaknuti dječju kreativnost i pružiti bolju mogućnost djetetu da izrazi sebe i svoje emocije. Iz tog razloga se kao poticaj likovnom stvaralaštvu koristio nevizualni poticaj koji omogućuje izražavanje emocija na jedinstven način kroz likovno djelo. Primjenom ovakve metode rada omogućuje se djeci da se približe svom unutarnjem biću, upoznaju svoje emocije i razvijaju svijest o važnosti njihova izražavanja.

8.1 Metodologija rada

Likovne aktivnosti provedene su u zagrebačkom gradskom dječjem vrtiću 2020. godine. Istraživanje i rad s djecom u dobi od 4 do 7 godina provodilo se individualiziranim pristupom svakom pojedinom djetetu u tri različite dobne skupine. Kao poticaj dječjem stvaralaštvu koristio se nevizualni poticaj, odnosno razgovor i dječja imaginacija. Prilikom likovnih aktivnosti djeca su sama birala sredstva za rad, veličinu papira i boje. Djeci su bili ponuđene slikarske tehnike akvarel, tempere i pastele, zatim crtačke tehnike olovkom, flomasterom te bojicama. Djeca su mogla birati između papira A4, A5 i A1,

8.2. Ciljevi istraživanja

Glavni cilj ovog istraživanja bio je ispitati strahove djece vrtićke dobi putem likovnog izražavanja te na taj način pridonijeti njihovom suočavanju.

Ovim istraživanjem ispitane su sljedeće stavke:

- Najčešće kategorije strahova djece vrtićke dobi
- Najčešće korištene boje kao ekspresije emocije straha
- Razlike strahova u odnosu na spol
- Razlike strahova u odnosu na dob.

8.3 Hipoteze

H1: Djeca će u svojim radovima, za ekspresiju emocije straha koristiti različite boje, neovisno o općim karakteristikama pojedinih.

H2: Neće biti prisutne značajne razlike u strahovima u odnosu na spol djece.

H3: Kategorije strahova razlikovat će se u odnosu na dob.

8.4 Uzorak

Istraživanje je provedeno u gradskoj dječjem vrtiću u Zagrebu. U istraživanju je sudjelovalo 34 djece u dobi od 4 do 7 godina.

Tablica 1. prikazuje dob ispitanika u odnosu na spol.

Spol	4 GOD.	5 GOD.	6 GOD.	7 GOD.	Ukupno
M	5	5	5	0	15
Ž	5	12	0	2	19
Ukupno	10	17	5	2	34

Izvor: vlastita izrada.

Tablica 1. prikazuje dob ispitanika u odnosu na spol. U istraživanju je sudjelovalo 15 dječaka i 19 djevojčica od kojih je desetero djece u dobi od 4 godine, odnosno 5 muškog i 5 ženskog spola. Najveći broj ispitanika je dobi od pet godina, sveukupno 17, od kojih je 12 djevojčica, i 5 dječaka. U dobi od šest godina sudjelovalo je 5 muških ispitanika dok je kod sedmogodišnjaka u istraživanju sudjelovalo 2 ispitanika ženskog spola.

9. LIKOVNI ZADATAK

Nakon dogovorene suradnje i termina, likovne aktivnosti provedene su u prostorima dječjeg vrtića s matičnim odgajateljima skupine. Prilikom izvođenja aktivnosti kao poticaj koristio se razgovor i vlastita imaginacija djece kako bi se omogućio individualni pristup djetetu i izbjeglo preslikavanje likovnih radova. Nadalje, tijekom istraživanja nastojalo se izbjeći šabloniziranje, a poticati razvoj dječjeg likovnog i kreativnog potencijala. Sa svakim djetetom vodio se razgovor o emocijama i o emociji straha s krajnjim ciljem približavanja djetetovu poimanja svijeta te ohrabrivanje djeteta na likovno i, ne nužno, verbalno izražavanje emocija. Djeca su nakon razgovora bila upućena da zatvore oči i zamisle svoj najveći strah. Nakon razgovora i poticanja mašte, djeca su bila upućena da svoju ideju prenesu na papir. Djeci se ponudilo više različitih slikarskih i crtačkih tehnika te različite dimenzije papira kako bi se odabir tehnika i boja mogao dodatno istražiti. Kada su ideje, odnosno strahovi bili preneseni na papir s djecom se razgovaralo o nacrtanom te osjećajima koji su pratili njihov likovni izričaj.

10. PRIKAZ DOBIVENIH REZULTATA

U istraživanju je sudjelovalo 34 djece, od kojih su pojedinci na svom likovnom radu prikazali više od jednog straha, odnosno prikazali su strahove iz više kategorija što rezultira krajnjom brojkom od sveukupno 47 likovno prikazanih strahova..

10.1 Prikaz rezultata prema kategoriji strahova djece u dobi od 4 do 7 godina

Dobiveni podaci podijeljeni su u 4 kategorije strahova koje su formirane u odnosu na simbole koji se pojavljuju u radovima.

Tablica 2. Kategorije strahova prema simbolima u dječjim likovnim radovima

KATEGORIJE	SIMBOLI	U BROJEVIMA
Strahovi povezani s životinjama	zmija (6), morski pas (1) medvjed (2), lav (4) mali pas (1)	14
Strah od imaginarnih bića	vještica (5), duhovi (2) čudovišta (10)	17
Strah od mraka i snova	snovi (2), mrak (3)	5
Strah od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda	lava (1), potres (5), grmljavina (1) voda (4)	11
UKUPNO		47

Izvor: vlastita izrada.

Najčešće kategorije strahova ispitane djece su strah od imaginarnih bića (17), strah povezan sa životinjama (15) u koje spadaju same pojave životinja i/ili strah od napada. Nadalje, najzastupljeniji strahovi su strahovi od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda. Naime, petero ispitane djece kao svoj strah navelo je potres. Kao objašnjenje svog straha djeca su navodila situaciju koja je prije nekoliko mjeseci zahvatila Zagreb i okolicu. Prilikom razgovora o potresu, djeca su se često osvrtna na doživljenju situaciju ponovno proživljavajući osjećaj straha od iznenadnih situacija, odnosno elementarnih nepogoda. Najmanje broj djece je kao svoje najveće strahove navelo snove i mrak. U istraživanju nisu prikazani strahovi od opasnih situacijama i strahovi povezani sa smrću.

Nadalje, jedan od ciljeva istraživanja bio je ustanoviti da li se kategorije strahova djece razlikuju u odnosu na dob i spol.

Tablica 3. Kategorije strahova u odnosu na spol.

KATEGORIJE	M	Ž
strahovi povezani s životinjama (14)	7	7
strah od imaginarnih bića (17)	8	9
strahovi od mraka i snova (5)	0	5
strah od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda (11)	2	9
UKUPNO	17	30

Izvor: vlastita izrada.

Kao krajnji rezultat dobiveni podaci pokazuju kako se kategorije strahova u odnosu na spol ne razlikuju značajno. Naime, kod oba spola najviše strahova prikazano je u kategoriji imaginarnih bića i životinja. Nadalje, kod dječaka su znatno manje prisutni strahovi od prirodnih pojava kao što su grmljavina i prirodnih nepogoda kao što je potres, dok je kod djevojčica taj strah nešto značajnije izražen. Strah od mraka i od snova prisutan je samo kod ženske grupe ispitanika.

Tablica 4. Prikaz kategorija strahova u odnosu na dob

KATEGORIJE	4 GOD.	5 GOD.	6 GOD.	7 GOD.
strahovi povezani s životinjama (14)	4	4	3	3
strah od imaginarnih bića (17)	3	10	1	3
strahovi od mraka i snova (5)	2	2	0	1
strah od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda (11)	5	6	0	0
UKUPNO	14	22	4	7

Izvor: vlastita izrada.

Prema tablici broj 3. najveći broj ispitanih četverogodišnjaka svojim likovnim radom pokazuje strah od prirodnih pojava: voda (2), grmljavina (1), potres (1), lavina (1). Ispitanici u dobi od pet godina najviše prikazuju strah od imaginarnih bića: čudovišta (7), vještica (2), duhovi (1). Kod šestogodišnjaka najzastupljenija kategorija strahova je strah od životinja: medvjed (1), lav (1), mali pas (1). Kod grupe ispitanika u dobi od sedam godina prikazani su strahovi povezani sa

životinjama: lav (2), zmija (1) i strahovi od imaginarnih bića: vještica (2), zombija (1), kao najviše zastupljeni .

11. OSVRT NA LIKOVNE RADOVE PREMA KATEGORIJAMA

Od sveukupno 34 prikupljena rada, u nastavku slijedi interpretacija strahova prema gore navedenoj klasifikaciji (Tablica broj 2).

11. 1 Kategorija strahova „Strahovi povezani sa životinjama“

Među najmnogobrojnijim stahovima djece predškolske dobi, istražene povodom ovog istraživanja pokazao se strah od životinja. Najveći broj djece izrazio je svoj strah od zmija (5) i strah od lavova (4), zatim strah od morskog psa (1), strah od malog psa (1) i medvjeda (2).

Slika 1. „Lav i zmije“ (5,1 godina, Ž)

Zmija i lav prikazani su kao objekti straha. Djevojčica se koristila flomasterima na površini papira veličine A4. Pored lava i zmija, prikazan je lik djevojčice na kojem se jasno, prema njezinoj ekspresiji lica, zaključuje da je riječ o iznenađenju, odnosno strahu. Lav je prikazan jednostavnim linijama, odnosno krugovima s preciznim elementima koji upućuju da je riječ o lavu (griva). Zmije su prikazane različitih oblika, veličina i debljina. Djevojčica taj način izražavanja objašnjava logičnim odgovorom: „Bojim se i velikih i malih zmija. Moja mama je jednom vidjela jako veliku.“. Iz njezinog odgovora je vidljivo da je njezin strah od zmija utemeljen na vjerovanju, točnije strahu koje su joj prenijeli drugi. Osvrćući se na lik djevojčice, primjetno je kako je djevojčica na svom licu nacrtala ekspresiju straha što smatra najvažnijim. Iz svog prikaza izuzela

je svoje ruke, a noge su nejasno prikazane, što možemo objasniti činjenicom da se djevojčica osjeća poprilično nemoćno. U svoj likovnom izričaju djevojčica se koristila najviše zelenom bojom, koja samo djelomično odgovara realnom prikazu objekata. Iz toga možemo zaključiti da je korištenje boje subjektivnog karaktera.

Slika 2. „Zmije“ (4,7 godina, Ž)

Kao objekt straha ovaj likovni rad prikazuje zmije. Osim zmija, na radu je prikazano i njihovo prirodno okruženje. Dijete je za svoj likovni rad odabralo tehniku crtanja flomasterima, na veličini papira A4. Zmije su prikazane uspravno, kružnim oblicima. Razlog tomu je što pojam uspravnosti u dječjem poimanju znači životnost, odnosno aktivnost. Na radu je vidljiva glava zmije prikazana kao lice s osmjehom, što se može protumačiti šabloniziranjem i učestalim korištenjem jednote istog prikaza lica, odnosno glave.

Slika 3. "Lav i ja" (6,10 godina, M)

Dječak na slici 3. na papiru A4 formata tehnikom flomastera prikazuje lava i sebe. Na crtežu su dodani detalji u obliku Sunca i oblaka. Dječak se koristio bojama koje realistično prikazuje simbole. Na crtežu je također vidljivo kako su lav i dječak u istoj ravnini, a iznad njih je nebo koje prikazano klasičnim šablonama. Na svom licu dječak je nacrtao preplašeni izraz lica, dodao je detalje poput vrata, uši i kose, no izostavio je trup što nam ukazuje da dijete još uvijek likovno percipira samo dijelove tijela koje smatra važnijim.

11.2. Strah od imaginarnih bića

Strah od imaginarnih bića je strah koji nije utemeljen na racionalnom razlogu za strah, no takav strah djetetu služi za zaštitu. Dijete percipira neki aspekt svoje okoline, koji mu se čini prijetećim, zatim se suočava s njim i pritom mu je potrebno mišljenje i podrška odraslih. (Ennulat, 2010.). Najviše djece je prikazalo čudovišta (10), vještice (5) i duhove (2) kao svoje najveće strahove. Povezno s verbalnim objašnjenima, djeca su navodila čudovišta iz crtanih filmova, čudovišta koja zamišljaju noću kada padne mrak ili kada ne mogu spavati.

Slika 3. „Vještica“ (7 godina, Ž)

Djevojčica se koristila olovkom kao sredstvom za rad te je za podlogu odabrala papir veličine A5. Ljudska figura prikazuje glavu, trup i ekstremitete uz dodatne detalje – kosa, cipela, prsti, te detalji kojima se dočarava lik vještice – metla, crna haljina i šešir. Ti detalji su tipični detalji koje susrećemo u ilustracijama vještica u knjigama za djecu, crtanim filmovima i slikovnicama što upućuje na šabloniziranje. Uz navedeno, na crtežu je prikazana i crta na donjem dijelu papira koja simbolizira tlo.

Slika 4. „Čudovište – robot „(5,5 godina, M)

Slika 4. prikazuje strah od čudovišta kojeg dječak objašnjava kao robota. Tehnika kojom se dječak služio je slikanje temperama na A5 papiru. Dječak je bojama popunio gotovo cijeli papir, a robota je centrirao u sredini. Tijekom procesa crtanja dječak je spontano započeo s pričanjem priče kojom objašnjava ono što slika. Po njegovom objašnjenju, oko robota-čudovišta naslikao je svoj strah koji je prikazan tamnim nijansama te je napomenuo kako se robota najviše boji kada je mrak, što isto možemo objasniti crnilom koje se nalazi oko robota.

Slika 5. „Čudovište“ (5,4 godina, Ž)

Slika 5. prikazuje rad djevojčice koja, za razliku od svojih vršnjaka, primjetno zaostaje u svim područjima razvoja. Djevojčica je svojim likovnim radom izrazila strah od čudovišta uz pomoć akvarela na podlozi A5 papira. Čudovište je prikazano blagim nijansama kromatskih boja. Ukoliko rad promatramo usporedno s radovima djece iste kronološke dobi, uočavamo razlike, odnosno nedostatke; ne definiranost oblika, linija i obrisa. Rad više slični na črčkanje, odnosno šaranje koje je kao faza likovnog izražavanja primjerena djeci u dobi do 3 godine života. Ukoliko sliku promatramo s drugog stajališta, možemo na slici primijetiti životnost osjećaja (kruženje kistom) koji su prisutni bez jasno definirane forme objekta. Prilikom likovnog procesa djevojčica je vrlo malo verbalno komunicirala te je samo šapatom odgojiteljici dala do znanja da je ono što ona slika čudovište.

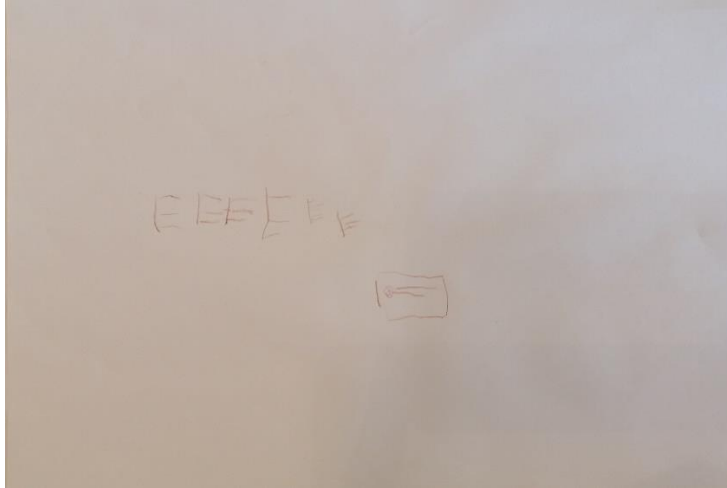
11.3 Strah od mraka i strah od snova

Od ukupno 34 ispitane djece tek je troje u svojim likovnim izrazima iskazalo strah od mraka (1) i strah od snova (2). Strah od mraka i od snova iskazala su djeca u dobi od 4 godine.

Slika 6. „Mrak“ (4,3 godine, Ž)

Slika 6. prikazuje mrak koji nije prikazan i prezentiran tamnim tonovima, već dominiraju svijetliji, što nam pokazuje da je odabir boja subjektivnog karaktera. Djevojčica se koristila kombiniranom tehnikom crtanja flomastrom i slikanja pastelom na A4 papiru. Strah je prikazan osnovim likovnim elementom – crtom, uz pokoje kružne pokrete. Iako prevladavaju pretežito svijetliji tonovi, tragovi boja su duboki i intenzivni što nam može biti pokazatelj da je dijete ušlo u emociju i svoj strah izrazilo na taj način. Dijete je kao objašnjenje na pitanje zašto se boji mraka dalo odgovor da u mraku vidi vještice i duhove. Ennulat (2010.) tu pojavu objašnjava kao odraz dječje mašte jer u mraku dijete više nije u mogućnosti percipirati sebe i svoju okolinu na uobičajen način pa u tami „stvara“ oblike kojih zapravo nema.

Slika 7. „Kad sanjam duha“ (4 godine, Ž)

„Neke noći loše sanjam, bojim se i ne mogu se probuditi.“ „Kad sanjam duha“ likovni je rad djevojčice koja je na papiru A4 bojicom prikazala sebe kako sanja. Lik djevojčice prikazan je kao „punoglavac“, laganim potezom bojice i centriran je u sredini. svojim crtežom šalje poruku da se osjeća malo i bespomoćno u trenutku suočavanja sa snovima u kojima sanja duha.

Slika8. „Snovi“ (7 godina, Ž)

Na slici broj 8 djevojčica je prikazala sebe kako sanja. Djevojčica je za svoj rad koristila olovku te papir A5 veličine na kojem je isto samo olovkom prikazala svoje ostale strahove. Jasnim linijama prikazan je krevet i djevojčica s tužnim izrazom lica.

11.4. Strah od prirodnih pojava i elementarnih nepogoda

Strah od vode (3), strah od lavine (1), strah od grmljavine (1) i strah od potresa (5) strahovi su koji spadaju u navedenu kategoriju. Najveći broj djece je kao strah iz ove kategorije likovno prikazalo strah od potresa koji je racionalno opravdan s obzirom na to da je potres pogodio Zagreb prije nekoliko mjeseci.

Slika 8. „Potres“ (5 godina, Ž)

Prikaz potresa na slici broj 8. likovni je rad djevojčice koja se za likovno izražavanje koristila kombiniranom tehnikom crtanja flomasterima i slikanja pastelom. Djevojčica je svoj rad prvo započela flomasterima, no ubrzo je tu tehniku zamijenila pastelom. Crtež je crtan na papiru A4 koji je u cijelosti ispunjen kromatskim i akromatskim bojama. Nadalje, potezi boja doimaju se krutim i intenzivnim što ukazuje na djevojčin doživljaj potresa. Prilikom izrade rada djevojčica je odgajateljici počela prepričavati svoje iskustvo koje je doživjela tijekom potresa te ga je opisala kao bučnim i zbunjujućim što se i može vidjeti u njezinom radu.

Slika 9. „Grmljavina“ (4, 3 godine, M)

Grmljavina kao prirodna pojava s kojom se često susrećemo kod pojedine djece izaziva strah. Često je taj strah povezan s osjećajem nemoći i straha. Slika 9. prikazuje grmljavinu naslikanu pastelama na A4 papiru. Potezi bojama nemirni su i intenzivni. Prilikom proces stvaranja rada, dječak je svom energijom „šarao“ po papiru. „*Grmljavine se bojim pogotovo kada je mrak, mogu doći čudovišta.*“ iskaz je da od straha od grmljavine proizlaze i ostali strahovi, odnosno strahovi od imaginarnih bića. Dijete objašnjava kako kada se boji najviše voli biti s roditeljima što mu daje osjećaj sigurnosti.

Slika 11. „Voda“ (5 godina, Ž)

Slika 11. rad je djevojčice koja je tehnikom akvarela prikazala svoj strah od vode na papiru A4. Na radu je zapravo prikazano more smeđom, zelenom i žutom bojom što i kod ovog rada upućuje da je odabir boje subjektivnog karaktera. Valovitim i kružnim linijama djevojčica prikazuje gibanje valova.

12. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Provedenim istraživanjem potvrđena je hipoteza broj 1, dok su hipoteza 2 i hipoteza 3 djelomično potvrđene – razlike u kategorijama strahova u odnosu na dob i spol nisu od velikog značaja.

H1: Djeca će u svojim radovima, za ekspresiju emocije straha koristiti različite boje, neovisno o općim karakteristikama pojedinih.

- Iako je tema likovnih aktivnosti bio strah, veći broj ispitane djece koristila je boje prema subjektivnom nahođenju, prepuštajući se svojoj mašti i osjećajima koje su proživljavala tijekom procesa rada.

H2: Neće biti prisutne značajne razlike u strahovima u odnosu na spol djece.

- Kao krajnji rezultat dobiveni podaci pokazuju kako se kategorije strahova u odnosu na spol ne razlikuju značajno. Naime, kod oba spola najviše strahova prikazano je u kategoriji imaginarnih bića i životinja. Nadalje, kod dječaka su znatno manje prisutni strahovi od prirodnih pojava kao što su grmljavina i prirodnih nepogoda kao što je potres, dok je kod djevojčica taj strah nešto značajnije izražen. Strah od mraka i od snova prisutan je samo kod ženske grupe ispitanika.

H3: Kategorije strahova razlikovat će se u odnosu na dob.

- Klasifikacija strahova prema simbolima ukazuje na manje razlike strahova djece različite dobi. Naime, četverogodišnjaci najviše pokazuju strah od prirodnih pojava kao što su grmljavina, voda i potres. Petogodišnjaci, kao šestogodišnjaci i sedmogodišnjaci svoje strahove iznijeli su simbolima imaginarnih bića i životinja. Što ukazuje da se strah od životinja i imaginarnih bića povećava u odnosu na dob.

Tijekom samog procesa djeca su uživala u likovnom stvaranju, igrama boja i oblicima koje ono nudi. Stupanj uključenosti u likovnu aktivnost razlikuje se prema individualnim karakteristikama i osobinama djece. Neka djeca su o svojim strahova rado verbalno komunicirala, prepričavajući priče i doživljaje vezane uz strah, dok su pojedinci strah samo likovno izrazili. Crtež ili slika kao krajnji rezultat istraživanja od manje je važnosti nego što stupanj usmjerenosti na rad, dječja kreativnost, sloboda i inovativnost te doživljaj aktivnosti.

13. ZAKLJUČAK

Likovno izražavanje učinkovito je sredstvo komunikacije osobito djeci jer je najbliže njihovoj najdražoj aktivnosti – igri. Kroz likovni izraz djeca imaju priliku prenijeti na papir svoje osjećaje, misli, ideje, ali i traumatska iskustva.

Provedenim istraživanjem su putem likovnog izražavanja pobliže istraženi strahovi djece predškolske dobi. Tijekom procesa istraživanja bilo je najvažnije približiti se djetetovom unutarnjem biću, dječjim emocijama i razmišljanjima te omogućiti djeci da se neverbalno izraze, steknu samopouzdanje i sigurnost. Nadalje, cilj je bio s djecom komunicirati, likovno i verbalno, o osjećajima, važnosti njihova izražavanja i razumijevanja svojih i tuđih emocija.

Kao krajnji rezultat istraživanja dobiveni rezultati pokazuju kako su najpodudarniji strahovi djece predškolske dobi strahovi od životinja, strahovi od imaginarnih bića, strahovi od mraka i prirodnih pojava.

14. LITERATURA

Knjige:

1. Belamarić, D. (1987). *Dijete i oblik*. Zagreb: Školska knjiga (13. – 170. str)
2. Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i oblik*. Zagreb: Naklada Slap (16-22. str)
3. De Zan, D. (2013). *Slika i crtež u psihoterapiji djece i obitelji*. Zagreb: Medicinska naklada. (17. – 23. str)
4. Ennulat, G. (2010). *Strahovi u dječjem vrtiću*. Split: Harfa (18.-50.)
5. Herceg, Rončević, Karlavaris (2010). *Metodika likovne kulture djece rane i predškolske dobi*. Zagreb: Alfa (53.- 62. str)
6. Knežević, S. (2006). *Neka obilježja dječjeg crteža različite afektivne obojenosti*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
7. Malchiodi, C. (1998). *The art therapy sourcebook*. Lincolnwood: Lowell Huse (1.-3. str)
8. Malchiodi, C. (1998). *Understanding children's drawings*. New York: The Guilford Press (91. – 101.str.)
9. Malchiodi, C. (2003.) *Handbook of Art therapy*. New York: The Guilford Press (93.-101. str, 125.-140. str)
10. Milivojević, Z. (2010). *Emocije*. Zagreb: Mozaik knjiga (385.-405. str)
11. Nikolić, S. (1985). *Svijet dječj psihe*. Zagreb: Prosvjeta (79. str, 85. str)
12. Oatley, K. (1998). *Razumijevanje emocija*. Zagreb: Naklada slap
13. Riemann, F. (1999.). *Temeljni oblici straha*. Jastrebarsko: Naklada slap (4.-14.)
14. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost*. Zagreb: Veble commerce (47.-49.,96.,109.-128. str)
15. Tomašević Dančević, M. (2005). *Kako nacrtati osjećaj?*. Zagreb: Profil. (103.- 104. str)
16. Vasta, R. ,Haith, M., Miller S. (1997.) *Dječja psihologija*, Zagreb: Naklada Slap (56.-234. str.)
17. Zlotović, M. (1989). *Strahovi kod dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (16.-36. str)

Članci na mrežnim stranicama:

1. Ivanović, Barun, Jovanović (2014.) Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, Vol. 42 No. 3 (28. svibnja, 2020.)
2. Rezić, L. (2006.) Emocionalni razvoj djeteta - Kako pomoći djetetu da se snađe s onim što se događa u njemu i oko njega?. *Dijete, vrtić, obitelj : Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, Vol. 12 No. 45 (23. svibnja, 2020.)
3. Sindik, Basta-Frljić (2008.) Povezanost karakteristika temperamenta i spremnost djece za školu. *Magistra Iadertina*, Vol. 3 No. 1 (23. svibnja, 2020.)
4. Talu, E. (2019.) Reflections of Fears of Children to Drawings, *European Journal of Educational Research*, Vol. 8 No.3 (6. lipnja, 2020.)
5. Turkić, B. (2017.) Terapeutski ciljevi nastave likovne kulture i umjetnost u terapiji. *Post Scriptum - Časopis za društvene, humanističke i prirodne nauke* No. 6/7 (6. lipnja, 2020)
6. Vidović, V. (2015.) Dječji crtež kao komunikacijsko sredstvo djeteta i odrasloga. *Dijete, vrtić, obitelj : Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, Vol. 21 No. 79 (6. lipnja, 2020.)

Mrežne stranice:

1. Scribd (<https://www.scribd.com/doc/136319479/PSIHOLO%C5%A0KE-OSNOVE-DJE%C4%8CJEG-CRTE%C5%BDA>) Čorić, D. (2013.) Psihološke osnove dječjeg crteža (6. lipnja, 2020.)

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Ja, Carla-Emilia Deprato, izjavljujem i potvrđujem potpisom da sam diplomski rad *Suočavanje sa strahom putem likovnog izražavanja* izradila samostalno, uz savjetovanje i preporuke mentorice Antonije Balić Šimrak.

U Zagrebu, rujan 2020.

Carla-Emilia Deprato